

MASTEROPPGAVE

Glemte minner?

Operasjon asfalt, kaptein Arntzen og sju former for glemsel

15.05.2018

SO330S

Marte Stavrum Fagertun

Totalt antall sider: 95

Innholdsfortegnelse

Innholdsfortegnelse	i
Kapittel 1 Innledning	1
Tema	1
Operasjon asfalt.....	2
Problemstilling	2
Disposisjon og utgangspunkt	3
Avgrensning og begreper	4
Litteratur om Operasjon asfalt	6
Minnehistorie	9
Sju former for glemsel	10
Kilder	14
Kapittel 2 Organisering av krigsgravarbeidet	20
Krigsgravarbeid i andre nasjoner	20
Organisering av krigsgravarbeidet i Norge	26
Forsvaret.....	26
Kapittel 3 Kaptein Johan Arntzen	29
Hvem var kaptein Arntzen?	41
Kapittel 4 Den historiske rammen rundt håndteringen av de sovjet-russiske krigsgravene 43	
Fra krigsgraver til utenrikspolitikk	43
Svalbard-saken	53
Panikk Syd på?	54
Hva mente befolkningen?	57
Aviskampanje?	60
Hva med lokalpressen?	62
Oppsummering	67
Kapittel 5 Glemsel	69
Var Operasjon asfalt med på å utslette minnet?	69
Kapittel 6 Oppsummering og konklusjon	80
Hvordan ble krigsgravarbeidet organisert i 1945-51?	80
Hvem var kaptein Arntzen og hvilken rolle hadde han i krigsgravarbeidet?	80
Hvordan påvirket den kalde krigen og utenrikspolitiske forhold samlingen av de sovjet-russiske krigsgravene?	81
Kan Aleida Assmanns tilnærming til glemsel brukes for å klargjøre og rydde i fremstillingene om Operasjon asfalt?	82
Kan Operasjon asfalt betraktes som et forsøk på å glemme de sovjet-russiske krigsfangene? ...	86
Litteraturliste og kilder	87

Kapittel 1 Innledning

Tema

Frigjøringsdagen 8. mai 1945 sto det i Oslo-Pressen: ”Vår kamp er kronet med seier. Norge er atter fritt. Våre sinn er fylt av glede, våre hjerter av takknemlighet mot dem som falt i kampen og mot alle som var med og kjempet seieren fram.”¹ Det var ikke bare nordmenn som feiret friheten i Norge: 141 000 krigsfanger og sivile tvangsarbeidere fra ulike nasjoner, flest sovjet-russere, hadde blitt frigitt fra flere hundre ulike leire. Avisene skrev om fester der russere og nordmenn feiret friheten sammen.² Det var imidlertid ikke alle som kunne feire. Omtrent 100 000 sovjetsoldater og tvangsarbeidere kom til Norge i løpet av krigen.³ Av dem døde 13 700 av sult, sykdom og mishandling i tysk fangenskap i Norge.⁴ Rapportene fra frigjøringen fortalte om elendige forhold og krigsfanger i dårlig forfatning. De frigitte krigsfangene trengte stell og mat, men heller ikke de døde ble glemt. Mange var utilstrekkelig gravlagt og man måtte ta stilling til hva som skulle gjøres. I Nordland skrev motstandslederen, lege Anton Gisle Johnsen, i juni 1945:

”(..) mange steder er [det] funnet mangelfulle graver etter fanger og deporterte. Av så vel pietetsrelaterte som hygieniske årsaker er det viktig å få gjort noe (..) [E]n komite bestående av sogneprest, distriktslege og ordfører med sognepresten i framsete (..) finner frem til en eller flere samlingsplasser som kan fungere som felleskirkegårder. Det må tas hensyn til antall døde og (..) at kirkegården kan få en pen og fredelig plass, og at de hygieniske og pietetsmessige hensyn blir tilfredsstillende.”⁵

De døde krigsfangene fikk imidlertid ikke ligge i fred så lenge. Oppfatningene om krigen er i stadig endring, slik Hans Fredrik Dahl har vist i boka *Krigen som aldri tar slutt*.

Fortellingen om andre verdenskrig endrer seg alt etter hvilken samtid den blir fortalt i. Fra 1990-tallet, med begivenheter som Berlinmurens fall og Sovjetunionens oppløsning, endret fortellingene om krigen seg, og det ble plass til fortellinger også fra Sentral- og Øst-Europa. Ofrene har også fått større fokus i krigsfortellingene enn tidligere.⁶ Og det er her denne oppgaven kan plasseres, hvor fokuset ligger på å få vite mer om håndteringen av de sovjetiske krigsfangegravene.

Et mulig eksempel på en holdningsendring finner vi i Operasjon asfalt. De fleste sovjet-russiske krigsfangene i Norge var plassert i Nord-Norge. Av dem døde cirka 8000 av

¹ Oslo-pressen 08.05.1945 http://mm.aftenposten.no/2015/05/1945-sider/1945_05_08_A_Oslo-Pressen_Morgen_Side-0001.pdf (lest 27.04.18)

² Steffenak 2002:172-176

³ Soleim 2016:13

⁴ Soleim 2016:13

⁵ Steffenak 2002:203 Han skriver Anton Johansen, men det skal være Anton Gisle Johnsen.

⁶ Dahl 2017:20-22

det harde tvangsarbeidet og ble begravd i nærheten av leirene og langs arbeidstraseer ved Riksvei 50 (dagens E6) og Nordlandsbanen.⁷ I 1951 ble krigsgravene flyttet til Tjøtta.

Operasjon asfalt

8. juli 1953 ble Tjøtta sovjetiske krigskirkegård høytidelig innvidd. Omtrent 8000 sovjetiske borgere var gravlagt der. Utenriksminister Halvard Lange og Sovjetunionens ambassadør F. A. Afanasiev talte.⁸ Dagbladet meldte at Lange og Afansiev ”slutter fred ved bautaen.”⁹ Arbeidet med å samle de 8000 sovjetrussiske krigsfangelikene hadde ikke gått fredelig for seg. I juni 1951 ble en toårig plan for ”sammendragningen” av de sovjet-russiske krigsfangegravene, vedtatt i regjeringen. Planen fikk navnet Operasjon asfalt, på grunn av sekkene likene skulle fraktes i. I løpet av høsten 1951 ble alle de sovjet-russiske krigsfangegravene i Nord-Norge gravd opp (med unntak av gravene på Mo) og flyttet til en felles gravplass på Tjøtta. Planen ble meddelt Sovjet i noter 10. juli 1951 og 2. august 1951. Sovjet svarte i en note 22. august at de motsatte seg planen. Norge svarte 19. september at arbeidet var i gang og måtte fortsette. Sovjet protesterte igjen mot sammendragningen i en note datert 1. oktober, der de ba om at arbeidet ble stanset, og kalte sammendragningen ”en uvennlig handling” og et ”hån mot sovjetiske soldaters minne.”¹⁰ Videre foreslo Sovjet en felles kommisjon som skulle avgjøre skjebnen til de sovjetiske soldatgravene i Norge. I svarnote 10. oktober 1951, poengterte Norge at arbeidet med sammendragningen i Nord-Norge ikke lot seg stanse, men stilte seg positiv til en felles kommisjon. Det ble utvekslet noter fra Sovjet 31. oktober, og Norge 8. november og 17. november. I en note datert 7. desember 1951, svarte Sovjet og det ble enighet om en felles kommisjon som skulle bestemme sammendragningene i Sør-Norge og utseende på minnesmerket på Tjøtta krigskirkegård.¹¹ Det knyttes ulike meninger til Operasjon asfalt og intensjonene til samlingen av krigsfangegravene da den kalde krigen var sterkt tilstede.

Problemstilling

Ved frigjøringen feiret nordmenn og frigitte sovjet-russiske krigsfanger friheten sammen. Seks år senere ble likene av de gravlagte sovjet-russiske krigsfangene gravd opp, puttet i sekker og fraktet til Tjøtta. Minnesmerker satt opp av nordmenn og frigitte fanger, til minne om døde kamerater, ble sprengt og fjernet. Sovjet reagerte og kalte det ”en uvennlig

⁷ RA, KGT, RAFA-2018, ulike lister og kilder oppgir ulike tall, fra 7551 til over 9000. Cirka 8000 brukes mest.

⁸ Soleim 2016:217

⁹ Dagbladet 8.7.1951 i Holtsmark (red) 2015:343

¹⁰ Holtsmark (red) 1995:460-461

¹¹ Den utvidede utenriks- og konstitusjonskomite (DUUK) 23.10.1951, side 9-10 (Høsten 1951 var det flere sovjet-russiske krigsgraver som ikke ble flyttet til Tjøtta, enn de på Mo. Men det var av tekniske grunner og de ble flyttet til Tjøtta før åpningen av krigskirkegården i 1953.)

handling”. Var det virkelig en uvennlig handling? Hadde Norge glemt krigsinnsatsen til de sovjet-russiske borgerne? Var Operasjon asfalt et bevisst forsøk på å fjerne minnet om den gamle allierte som nå var blitt fiende? Problemstillingen for denne oppgaven er:

Kan Operasjon asfalt betraktes som et forsøk på å glemme de sovjet-russiske krigsfangene?

For å svare på problemstillingen har jeg valgt å anvende Aleida Assmanns sju former for glemsel. Før jeg trekker inn Assmanns teorier vil jeg gjøre rede for to sentrale forhold:

- Hvordan ble krigsgravarbeidet organisert i 1945-1951?
- Hvordan påvirket den kalde krigen og utenrikspolitiske forhold samlingen av de sovjet-russiske krigsgravene?

sovjet-russiske krigsgravene?

Disposisjon og utgangspunkt

Kapittel 2 omhandler hvordan krigsgravarbeidet ble organisert i 1945-1951. Ved krigens slutt var det mange lik som måtte håndteres. Norge var ukjent med krigsgravarbeid og usikker på hvordan man skulle gå frem. Det ble innhentet informasjon om organiseringen av krigsgravarbeid fra andre land, blant annet Danmark og Nederland. Det første jeg vil se på er hvordan krigsgravtjenesten ble organisert, i andre europeiske nasjoner og i Norge. Dette for å få en forståelse av utgangspunktet for Operasjon asfalt og hvordan operasjonen fremstår i sammenheng med annet internasjonalt krigsgravarbeid. Oppgaven vil redegjøre for hvordan krigsgravtjenesten ble opprettet og krigsgravarbeidet ble organisert, med fokus på ulike aktører som var involvert.

Kapittel 3 omhandler en av aktørene, kaptein Johan Arntzen, som var leder av den landbaserte delen av Operasjon asfalt. Han dukker opp i litteraturen om operasjonen og omtales ofte ensidig negativt, men karakteristikkene er basert på lite informasjon. Derfor er det interessant å undersøke kaptein Arntzen og hans rolle som aktør i krigsgravarbeidet. Hvem var han, og hvilken rolle hadde han i krigsgravtjenesten? Sprengte han minnesmerker for å fjerne minnet om de sovjet-russiske krigsfangene, slik det ofte hevdes?

At det var samlingen av nettopp de sovjet-russiske krigsgravene som ble utarbeidet i en hemmelig plan med kodenavn, var ikke tilfeldig. Den kalde krigens nye fiendeforhold bygde seg opp i perioden fra krigens slutt til begynnelsen av femtitallet. Kapittel 4 redegjør for hvilke forhold som påvirket samlingen av de sovjet-russiske krigsgravene. Hvordan har den kalde krigen og utenrikspolitiske forhold påvirket samlingen av de sovjet-russiske krigsgravene? Hva er årsakene til at Operasjon asfalt oppsto? Befolkningen hadde vært nært på krigsfangene, protesterte de på Operasjon asfalt?

Det har vært skrevet, og skrives stadig mer, om de sovjet-russiske krigsfangene og Operasjon asfalt. Fremstillingene er ofte politisert, både i begivenhetens samtid og ettertid.

Ulike måter å omtale operasjonen på, kjemper om å være dominerende. Spesielt påstander om glemsel og at operasjonen fremdeles blir forsøkt glemt, preger fremstillingene. I kapittel 5 brukes Assmanns teori om sju ulike glemsler for å klargjøre og rydde i fremstillingene om Operasjon asfalt og påstander om glemsel. Til slutt oppsummeres de ulike delene og problemstillingen besvares i kapittel 6.

I en del av masterstudiet deltok jeg i prosjektet ”Jernbanebygging i Nordland under andre verdenskrig, Sovjetiske krigsfangers fangenskap og tvangsarbeid” som førte meg inn i denne oppgaven. Prosjektet er et samarbeidsprosjekt mellom Riksantikvaren, Nord universitet, Narviksenteret, Nordland fylkeskommune og Likhatsjev-instituttet i Russland. Prosjektet skal ”bidra til å hedre krigsfangenes minne” gjennom dokumentasjon og kunnskapsinnhenting, blant annet arkivsøk. Tanken er å synliggjøre og formidle spor etter fangeleirene og krigsfangenes historie, og diskutere bevaringen av minnesmerker.¹² Prosjektet har et geografisk fokusområde mellom Mo i Rana og Drag. Fangeleiren på Bjørnelva er en leirene som er valgt ut som case. Der er det et sprengt minnesmerke som var satt opp av sovjet-russiske medfanger til minne om de døde. For å kunne synliggjøre og formidle historien til krigsfangene, og slik bidra til å hedre minnet, ønskes det å kunne dokumentere hva som har skjedd med krigsfangene som var gravlagt der, og historien rundt sprengningen av monumentet.

Avgrensning og begreper

Temaet for oppgaven er komplekst, og gjør avgrensninger nødvendig. Ulike sider ved Operasjon asfalt utgjør en stor del av oppgaven, men detaljene rundt Operasjon asfalt er ikke primærfokuset. En systematisk, detaljert gjennomgang av gjennomføringen av Operasjon asfalt er det andre som har gjort¹³, og er ikke et anliggende for denne oppgaven.

Mange ulike nasjoner har krigsgraver i Norge etter andre verdenskrig.¹⁴ De ulike nasjonene ligger samlet på egne kirkegårder og krigskirkegårder. Hver nasjons samling av krigsgraver kunne vært studert. Denne oppgaven fokuserer på de sovjet-russiske krigsgravene og redegjør for håndteringen av sammenflytningen av dem.

¹² Utkast til konseptnotat ”Jernbanebygging i Nordland under andre verdenskrig, Sovjetiske krigsfangers fangenskap og tvangsarbeid. 28. november 2016

¹³ For eksempel Marianne Neerland Soleims ”Operasjon asfalt” *Kald krig om krigsgraver*.

¹⁴ Regjeringen.no, ”Vedlikehold av krigsgraver i Norge” Kulturdepartementet. Høringsnotat august 2014 https://www.regjeringen.no/contentassets/f58f78a6700646dea65a4a7618789bf0/vedlikehold_av_krigsgraver-hoeringsnotat.pdf (lest 26.04.18)

Geografisk var det sovjet-russiske krigsfanger og krigsgraver i hele Norge. Operasjon asfalt gjaldt bare de sovjet-russiske krigsgravene i Nord-Norge.¹⁵ Oppgaven vil dermed primært handle om dette geografiske området.

Tidsmessig berører oppgaven i hovedsak tiden fra frigjøringen 8. mai 1945 til Operasjon asfalt ble gjennomført høsten 1951. Men tidspunkt både før og etter omtales, spesielt i sammenheng med behandlingen av fortellingene om Operasjon asfalt der tidsaspektet er fra 1951 og frem til i dag.

Operasjon asfalt gjaldt de sovjet-russiske krigsgravene og innebar statsborgere fra det som i dag er mange ulike nasjoner. I samtiden ble det brukt ulike benevninger, i ulike dokumenter. Ofte ble russerfanger, og russergraver brukt. Jeg vil i hovedsak bruke sovjet-russiske, men i direkte sitater oppgis kun det som var brukt i de ulike dokumentene.

Begreper som kollektiv erindring og nasjonal hukommelse blir brukt i oppgaven. Det er begreper som det har blitt skrevet egne oppgaver om. I denne oppgaven benyttes begrepene slik Anne Eriksen og Hans Fredrik Dahl har definert dem. Med kollektiv erindring menes en samlet betraktning av kunnskapen, erfaringen og minnene om en hendelse. Videre gir kollektiv erindring ”en innsikt som går utover det individuelle. Den setter de enkelte beretningene inn i en større sammenheng og gir dem økt betydning.”¹⁶ Dahl definerer kollektiv erindring som ”den allmenne historieoppfatningen, (..) den som vi alle er en del av – du, jeg, alle.”¹⁷

Å grave opp og flytte lik ble forståelig nok sett på som ”makabert” og ”vemmelig” i seg selv, og kanskje særlig med tanke på hva som hadde skjedd forut for at krigsfangene havnet i en grav. Begrepet ”sammendragning” ble ofte brukt om å grave opp lik og flytte dem sammen. Politisk trengte man et begrep som kunne omtale hva det gjaldt, og samtidig beholde respekt og verdighet. Kanskje eksisterte det også et behov for teknisk språkbruk, for å kunne distansere seg fra antallet lik. Utenom ”sammendragning” ble også ”konsentrasjonen” og ”flytningsoperasjonen” brukt, for å omtale sammenflytningen av krigsfangegravene. Begrepene som ble bruk om sammenflytningen er en del av drakampen om Operasjon asfalt. Der det på den ene siden ble brukt ord som ”likrøvere” og gravskjendere”, brukte den andre siden ord som ”sammendragning” og ”verdighet”. Her følger noen eksempler på at Operasjon asfalt omtales i polemiske vendinger: ”Historien om denne hemmelige, militærlignende

¹⁵ I utgangspunktet inneholdt planen Asfalt I og Asfalt II, der samlingen av gravene i Nord-Norge var Asfalt I. I ettertid ble Asfalt II aldri iverksatt som tenkt, og det som i ettertid heter Operasjon asfalt er da Asfalt I.

¹⁶ Eriksen 1995:14

¹⁷ Dahl 2017:7

operasjonen er et av etterkrigstidas mest ukjente kapitler”,¹⁸ skrev Fjermeros. Fortellinger om øyevitner eller arbeidsfolk som var med på operasjonen, er følelsesladet skildret. Skildringer tilknyttet Tjøtta krigskirkegård er ofte kortfattet og uberørt uten å nevne stridighetene som preget saken. Her er et eksempel fra kulturdepartementets side om gravene:

I 1951 besluttet den norske regjering at Norge skulle påta seg å sørge for verdige graver for de falne sovjetere, vedlikeholde gravene og dekke utgiftene forbundet med dette. For dem som ble funnet i Nord-Norge anla Forsvarsdepartementet en krigsgravplass på øya Tjøtta i Helgeland, og Krigsgravtjenesten overførte de omkomne fra forskjellige steder i nord til denne gravplassen.”¹⁹

Litteratur om Operasjon asfalt

De siste årene har det blitt skrevet litteratur spesifikt om Operasjon asfalt. Før 2010 ble som oftest ikke begrepet ”Operasjon asfalt” benyttet, og operasjonen ble som regel omtalt som ”krigsgravsaken” og dukket opp i forbindelse med andre historier. Krigsgravsaken har vært nevnt i aviser og tidsskrifter i ny og ne, for eksempel allerede i 1954, i ”Norsk Hagetidend” nummer 2 og 3 sin omtale av Tjøtta krigskirkegård. Yngvar Ustvedt omtalte Operasjon asfalt i *Velstand – og nye farer. ”Det skjedde i Norge”. Bind 2, 1952-61* fra 1979. Krigsgravsaken er nevnt i forbindelse med historie om forholdet Norge – Sovjetunionen, som Tor M. Hetlands *Då Moskva sa nei til Norden* i 1984.

Ulike lokalhistorier i Norge har hatt bidrag om Operasjon asfalt. Et eksempel er Arild Steen Ellefsens bidrag til *Saltdalsboka 1986*, ”Russerfanger, repatrieringen og Hestbrinken krigskirkegård”, som handler om krigsfangeleire under krigen og krigskirkegårder. I 1987 hadde Rana blad en artikkelserie om krigsgravsaken, der de spesielt fulgte opp NSB og arkivet deres fra krigen som var blitt borte. Det lokalhistoriske bidraget som kanskje er mest kjent er Thor Helge Eidsaunet ”Kirkegårdskrigen 1951” i *Årbok for Rana 1999*. Med grundig bruk av kilder fra blant annet Krigsgravtjenesten sitt arkiv og et utvalg aviser, gir han en detaljert beskrivelse av hva som skjedde på Mo da Operasjon asfalt ble stanset av protester fra lokalbefolkningen.

Andre eksempler på lokalhistoriske bidrag finnes i *Saltdalsboka 1996* av Laura Vinsrygg og Kari Digres bidrag i *Årbok for Nord-Troms 2002*, ”Operasjon asfalt”. Uffe Drost redegjorde for mange av minnesmerkene etter de Sovjet-russiske krigsfangene i *Årbok for Rana 2002* og i 2003. Drost har også bidratt til Harry Bjerklis nettside Polarbanen, om

¹⁸ Fjermeros 2013:baksiden

¹⁹ Kulturdepartementet, Gravene 06.02.2018 <https://www.regjeringen.no/no/tema/tro-og-livssyn/gravferd/innsiktsartikler/krigsgraver/gravene/id2550357/> (lest 08.05.2018)

”Slaveanlegget i Nordland 1940-1945. Fangeleirer og russiske gravsteder” og ”Vandalisering av russiske minnestøtter.”²⁰

I større sammenhenger som innenriks- og utenrikspolitisk, har fortellingen om Operasjon asfalt eller krigsgravsaken for eksempel blitt fortalt i forbindelse med de øst-europeiske krigsfangene eller det diplomatiske forholdet mellom Norge og Sovjetunionen. I 1997 kom Bind 5 i Norsk utenrikspolitisk historie, *Kald krig og internasjonalisering 1945-1965*, skrevet av historikerne Knut Einar Eriksen og Helge Pharo. De angir en forklaring på navnet ”Operasjon asfalt”, at det kommer av papirsekkene likene be lagt i, og den senere litteraturen som benytter navnet Operasjon asfalt, henviser til Knut Einar Eriksen og Helge Pharo. Lite ble skrevet om Operasjon asfalt nasjonalt før på 1990-tallet og for bøkene med utenrikspolitisk fokus, eller som omhandler forbindelsen Norge-Sovjetunionen, ble forholdene for å skrive om krigsgravsaken bedre da arkivene i Sovjet ble åpnet.²¹

I forbindelse med at historien om de øst-europeiske krigsfangene har kommet mer frem, har også Operasjon asfalt blitt nevnt oftere, for eksempel i Bjørn Knutsens hovedoppgave fra 2001 ”Erindringen omkring de østeuropeiske krigsfangene i Norge. En drøfting av realhistorie versus erindringshistorie med vekt på historisk bevissthet og kollektiv erindring” og Jørn W. Ruud sin masteroppgave fra 2008 ”Erindringen om andre verdenskrig i Finnmark og Nord-Troms”. Begge oppgavene er fra Universitetet i Bergen.²²

Marianne Neerland Soleim skrev i 2004 doktoravhandlingen *Sovjetiske krigsfanger i Norge 1941 – 1945: antall, organisering og repatriering* og bidro til forskningsfeltet. Etter det har det stadig kommet mer forskning og litteratur der Operasjon asfalt er inkludert, blant annet i historiker Stian Bones doktoravhandling fra 2007: *I oppdemningspolitikens grenseland. Nord-Norge i den kalde krigen 1947-70*. I 2008 ble det igjen større nasjonal oppmerksomhet og avisskriverier om krigskirkegården på Tjøtta og Operasjon asfalt, da navneplatene ble satt på plass etter å ha blitt fjernet fra krigskirkegården i 2002.²³ Michael Stokke bidro i 2008 med kunnskap om sovjetiske og franske tvangsarbeidere under krigen, gjennom sin masteravhandling: ”Sovjetiske og franske sivile tvangsarbeidere i Norge 1941-1945. En sammenligning av arbeids- og leveforhold.” Han har fortsatt sitt engasjement for

²⁰ Polarbanen. ”Vi ofret våre liv” <http://polarbanen.no/Polarbanen/slaveanlegget/Slaveanlegget/Innledning.html> (lest 08.05.18)

²¹ For de innenrikspolitiske arbeidene var det også en endring i tilfang av dokumenter og kilder alt etter avgraderingsalder i arkivene. Operasjon asfalt var hemmeligstemplett slik at de hadde lang innsynsklausul.

²² Birgit Kochs hovedfagsoppgave fra 1988: ”De sovjetiske, polske og jugoslaviske krigsfanger i tysk fangenskap i Norge 1941 – 1945” regnes for den første som forsket på øst-europeiske krigsfanger i Norge. Etter den har det kommet flere hovedfags- og masteroppgave innenfor temaet, uten at jeg behandler det noe mer.

²³ Soleim 2016:10

sovjetiske krigsfanger og driver nettstedet "Sovjetiske krigsfanger, sivile og frivillige i Norge 1941-1945".²⁴

Den tyske historikeren Reinhard Otto har arbeidet med det tyske identifikasjonssystemet for sovjet-russiske krigsfanger under krigen.²⁵ Som har blitt brukt, og brukes, for å identifisere og navngi ukjentes krigsgraver. I 2011 skrev han en artikkel om de sovjetiske krigsgravene i Norge: "Cemeteries of Soviet Prisoners of War in Norway".

Det har blitt skrevet flere masteroppgaver om Operasjon asfalt. Eirik Traaviks masteroppgaven "Local implications, international motivations: Operation Asphalt and the Soviet Norwegian relationship, 1951" fra 2012, konkluderer med at Operasjon asfalt må sees i en større internasjonal sammenheng enn at Norge var redd for sovjetisk infiltrasjon. Gaute Rønnebu skrev i 2014 om befolkningens mening om Operasjon asfalt i sin oppgave "En ualminnelig vemmelig sak' Opinionens reaksjoner på Operasjon Asfalt i 1951". Det ble også skrevet en didaktisk masteroppgave i 2016 om hvordan Operasjon asfalt kan brukes i historieundervisning.²⁶

I 2015 fikk Operasjon asfalt en betydelig gjennomgang i verket *Naboer i frykt og forventning. Norge og Russland 1917-2014*. Sven Holtsmark var redaktør, Stian Bones bidrog i kapitlet om Operasjon asfalt.

Den første samlede fortellingen om Operasjon asfalt er Halvor Fjermeros bok fra 2013 *Med lik i lasten. Operasjon Asfalt – de sovjetiske massegravenes skjebne i Norge*. Dette er ei journalistisk bok, med bruk av både arkivkilder og muntlige kilder, som legger vekt på å vekke følelser hos leseren. Boken er saklig men blir noe polariserende. I 2016 ga historiker Marianne Neerland Soleim ut boka "Operasjon asfalt" *Kald krig om krigsgraver* som er en saklig og grundig redegjørelse for gjennomføringen av Operasjon asfalt og krigsgravarbeidet. Boken setter også Operasjon asfalt inn i en kontekst om erindringen av de øst-europeiske krigsfangene, gir innblikk i hvordan krigsfangene har blitt anonymisert av staten Norge og redegjør for konsekvensene av denne anonymiseringen. Soleims bok er et viktig bidrag i fortellingen om Operasjon asfalt.

Det er ikke bare antall masteroppgaver om temaet som har økt de siste ti årene, Operasjon asfalt er oftere i fokus både i faglitteratur og sakprosa. Bare i fjor, 2017, kan det nevnes to eksempler på bøker om andre tema, der Operasjon asfalt omtales. Finn Rønnebus *Et*

²⁴ Sovjetiske krigsfanger, sivile og frivillige i Norge 1941-1945. <http://www.sovjetiske-krigsfanger.no/index.htm> (lest 08.05.2018)

²⁵ Laadegård, Isak: "Sovjetiske krigsfanger ikke lenger navnløs" *Forskning.no*.10.02.2012 <https://forskning.no/andre-verdenskrig/2012/02/sovjetiske-krigsfanger-ikke-lenger-navnløse> (Lest 08.05.18)

²⁶ Thorbjørn Sunde Mæhre, masteroppgave 2016, "Operasjon Asfalt' Politisk historiebruk og didaktiske muligheter i skolen". UiT.

skammens eventyr. Det tyske jernbaneprosjektet i Nordland – fanger, okkupanter og lokalbefolkning. Og i Erika Fatlands Grensen. En reise rundt Russland gjennom Nord-Korea, Kina, Mongolia, Kasakhstan, Aserbajdsjan, Georgia, Ukraina, Hviterussland, Litauen, Polen, Latvia, Estland, Finland og Norge samt Nordøstpassasjen.

I 2016 publiserte historiker Steinar Aas artikkelen ”Cold War era silence. The movement of the graves of Soviet prisoners of war in northern Norway” i *Beyond Memory. Silence and the Aesthetics of Remembrance*, som setter Operasjon asfalt inn i en minnehistorisk sammenheng.

Minnehistorie

De siste tre-fire tiårene har det blitt gjort mye forskning på minner eller "memorystudies". Jay Winther karakteriserer denne trenden som en ”memoryboom”.

I Norge har minnestudier vært presentert av etnologer som Kyrre Kverndokk og Anne Eriksen, men historikere, som Steinar Aas, Stian Bones og Marianne Neerland Soleim, har også bidratt de siste årene.²⁷ Internasjonalt er det mange viktige bidragsytere til minnestudier, fra flere ulike land. Eric Hobsbawn, Reinhardt Koselleck, Pierre Nora, Paul Connerton, Jan og Aleida Assmann og Jay Winther er noen eksempler.²⁸ Minnestudiene er ofte knyttet til forskning rundt første og andre verdenskrig, om minnekultur og minnepolitikk i etterkant av krigene.²⁹ Aleida Assmann er en bidragsyter til minnehistorie, hennes siste bidrag omhandler sammenhengen mellom minne og glemsel, og at vi har ulike former for glemsel.

I litteraturen om Operasjon asfalt og de sovjetiske krigsfangene, hevdes det at staten ville utslette minnet om de sovjetiske krigsfangene og deres bidrag til norsk modernisering. Denne påstanden finner vi for eksempel hos Eidsaunet: ”Hensikten med å ødelegge krigsfangestøttene var å svekke befolkningens minner og opplevelser knyttet til de sovjetiske krigsfangene.”³⁰ Inntrykket som sitter igjen når man leser om Operasjon asfalt, er at hendelsen er forsvunnet fra den kollektive erindringen, og at intensjonen til den norske stat har vært å medvirke til denne glemselen. Denne oppgaven vil undersøke fortellingen om Operasjon asfalt og studier innenfor minnehistorie vil gi en nyttig inngangsport. Siden det er påstander om glemsel som ofte blir fremsatt, har jeg valgt å ta utgangspunkt i Aleida Assmanns teori om sju ulike former for glemsel. Kan denne teorien bidra til å nyansere fortellingene om Operasjon asfalt?

²⁷ Aas 2010:72

²⁸ Aas 2010:72

²⁹ Aas 2010:73

³⁰ Eidsaunet 2003:217

Sju former for glemsel

Å huske³¹ og å glemme blir ofte framsatt som motsatser, der å huske har noe positivt over seg, og å glemme noe negativt. Assmann fremhever at både å huske og å glemme verken er negativt eller positivt, og at begge deler hører med for å mestre livet.³² Minne og glemsel griper inn i hverandre. Å glemme er heller ikke bare ”å glemme” eller ikke huske. Det finnes ulike teknikker for å glemme: slette, dekke over, skjule eller gjemme, tie, overskrive, ignorere, nøytralisere, nekte og miste.³³ Assmann ønsker å kategorisere forskjellige former for glemsel og synliggjøre de strukturelle sammenhengene og spenningene som eksisterer mellom disse formene for glemsel.

Den første glemselsformen hun lanserer er automatisk glemsel (matrielt, biologisk og teknisk).³⁴ Det er biologisk sett normalt for mennesket å glemme. Det å huske noe eller minnes noe krever en anstrengelse og i den lydløse, automatiske glemselen, er det to faktorer som spiller sammen: sosial glemsel og materiell sortering eller fjerning. Sosial glemsel bytter ut erfaringene til den gamle generasjonen med nye. Hver ny generasjon er opptatt av sine prosjekter gjennom egne erfaringer og uavhengig av eldre generasjoner. Materiell fjerning går i raskere sykluser. Produktene vi omgir oss med er ikke laget for å vare. Produktene må byttes ut flere ganger i løpet av livet. Forseringen av generasjonskløften og akselereringen i vareproduksjonen er ikke naturgitt, men sentrale element i moderniseringsprogrammet i vestlige samfunn. Ødeleggelse og glemsel er en viktig motor for framskrittstanken, for eksempel slik den amerikanske filosofen Emerson så det fra midten av 1800-tallet: USA var den unge nasjonen med en lovende framtid i motsetning til gamle Europa, som var bundet til byrden i historien og tradisjonen.³⁵

Hans Fredrik Dahl forklarer hvordan glemsel var en viktig forutsetning for Tyskland etter andre verdenskrig.³⁶ Var det en viktig del av utviklingen etter andre verdenskrig i Norge? Var det naturlig at krigsfangene eventuelt ble glemt etter at de ble sendt hjem? Dette er et spørsmål jeg skal undersøke nærmere, for mye kan tyde på at mange tenkte slik ved krigens slutt.

³¹ Å minnes, å huske og å erindre blir i denne oppgaven behandlet som synonymer. Det samme gjelder et minne og ei erindring.

³² Assmann 2016:11-12.

³³ Assmann 2016: 21-29

³⁴ Assmann 2016: 30-36

³⁵ Assmann 2016:33

³⁶ Dahl 2017:86

Den andre formen for glemsel er forvaringsglemsel – inngangen til arkiv.³⁷ I arkiv er det spor av fortiden, dog ikke alltid en del av det aktive minnet. Det som blir brukt er det som er relatert til å konstruere identitet, det som er identitetsrelevant for øyeblikket. Historiske arkiv er ikke eldre enn den franske revolusjonen og er således en viktig ervervelse for det vestlige demokratiet. Det er institusjoner som universiteter, historiske arkiv, bibilotek og museum som oppbevarer sporene, altså institusjoner som kjennetegner vestlige demokrati. I Stortingsmeldingen *Arkiv* fra 2012 står det: ”Arkiva er derfor ei av dei viktigaste kjeldene våre til kunnskap om samfunn og kultur.”³⁸ Hvis for eksempel en kjent forfatter dør, blir gjerne møblene fjernet fra hjemmet, men oppbevart. De finnes, men er ikke en aktiv del av minnet. Det er mange forfattere vi husker, men det er også mange forfattere vi ikke husker, som likevel har vært så betydelig i sin samtid at skrifter og møbler har blitt tatt vare på av de ulike institusjonene. Sporene er der, men de er glemt inntil noen tar sporene i bruk.

Ble sporene og dokumentene etter Operasjon asfalt arkivert og glemt bort, men ikke fjernet, slik at da noen så etter dem, var de ikke lenger glemt? Var det ”en av etterkrigstidas mest ukjente kapitler” fordi ingen hadde sett etter sporene? Kan forskjellen på erindringen lokalt og nasjonalt forklares ut fra tilgangen på spor etter krigsfangene og Operasjon asfalt?

Selektiv glemsel - fokusering og betydningen av erindringsrammen, er den tredje formen for glemsel.³⁹ En forskjell mellom data og menneske er at mennesket ikke kan huske alt. Glemsel er helbredene fordi det tar bort overflødig informasjon. Hjernen trenger et filter for å glemme, som skaper et rom som er en forutsetning for perspektiv, identitet, relevans og også hukommelse. Den gir evne til erkjennelse, å trekke bort oppmerksomheten fra irrelevante assosiasjoner slik at fokuset utelukket er på relevant informasjon og gjennomføring av handlinger. Nietzsche fikk fram poenget: ”Det har jeg gjort, sier hukommelsen min. Det kan jeg ikke ha gjort, sier stoltheten min. Til slutt gir hukommelsen etter.”⁴⁰ Minner er ikke tilfeldig. Hva som huskes og hva som ikke huskes, er avhengig av kommunikasjonsreglene til den sosiale gruppen man tilhører. Minner eksisterer i mønster, sosiale mønster som er determinert av samfunnet. Faller et minne utenfor rammen, blir det ignorert eller ikke tatt i betraktning. Men endring av rammene kan endre minnene, for eksempel slik overlevende etter Holocaust på 1950-60-tallet forgjeves strevde etter

³⁷ Assmann 2016: 36-42

³⁸ Kulturdepartementet ”Arkiv” 2012:5

³⁹ Assmann 2016: 42-49

⁴⁰ Nietzsche i Assmann 2016:45 Min oversettelse. ”Das habe ich getan, sagt mein Gedächtnis. Das kann ich nicht getan haben, sagt mein Stolz. Endlich gibt das Gedächtnis nach.”

anerkjennelse i den europeiske offentligheten. Bare gjennom samfunnets endring av rammene, kan erindringer bli bearbeidet.

Hvordan var samfunnets erindringsramme for krigsfangene? Ble den endret med Operasjon asfalt? Hadde den kalde krigen noe å si for hva som ble husket?

Den fjerde glemselen er straffende og undertrykkende glemsel.⁴¹ *Damnatio memoriae* var en romersk straff som gikk ut på at en persons minne ble sanksjonert. En hard straff i en tid der betydningen av å bli husket etter sin død var ansett som svært viktig.⁴² Historiske arkiv med forvaringsglemsel, er en del av en demokratisk kultur der fortiden blir ansett som en verdi som beskyttes. Politiske arkiv derimot er hemmelige og et styreinstrument for makt. Et eksempel på den undertrykkende glemsel og total kontroll over fortiden, finnes i George Orwells *1984*. Der undersøkes voldelige former for glemsel, som legitimerer og stabiliserer makten. Slik som propaganda, hjernevasking, ødelegging og forfalskning av levninger. Orwell mente at det kreves mye energi for å gjennomføre politisk undertrykkende glemsel ved bruk av ulike manipuleringsstrategier. Et eksempel er fra sovjettiden da Trotskij falt i unåde hos Stalin og ble fjernet blant annet fra bilder. Andre eksempler på undertrykkende glemsel er at urfolk som indianere i USA, samer på Nordkalotten eller aboriginere i Australia lenge var ”historieløse”, siden det fantes få skriftlige kilder om dem.

Som jeg var inne på hevdes det at staten Norge ville slette minnet om krigsfangene, og at det var derfor gravene ble flyttet og minnesmerker sprengt. Sprengte Arntzen minnesmerker på grunn av at han hadde fått ordre om det? Fikk regjeringen beskjed fra høyere hold i NATO om å fjerne minnet om fienden? Var regjeringen så redd for erstatningskrav fra Sovjet at den ville fjerne krigsfangegravene fra infrastrukturen fangene hadde bidratt til å realisere?

Den femte formen for glemsel er defensiv og kompliserende glemsel som beskyttelse for gjerningsmannen.⁴³ Så lenge gjerningsmenn har makten vet de at de ikke blir tatt, men glipper makten satser de på glemsel. I 1945, da det ble klart at Tyskland ikke kom til å vinne krigen, endret mange ledende nazimenn navn og identitet, og arkivmaterial ble ødelagt og fjernet. Et nyere eksempel er Tysfjordsaken.⁴⁴ Folk visste om de omfattende overgrepene, men snakket ikke om dem. Det var ikke bare selve misbruket som ble tabuisert, men også kommunikasjonen om misbruket. Glemselen manifiserte seg i tre former for stillhet, en

⁴¹ Assmann 2016:49-53

⁴² Store norske leksikon, ”damnatio memoriae.” 29.12.2016. https://snl.no/damnatio_memoriae (lest 26.04.18)

⁴³ Assmann 2016: 53-57

⁴⁴ Verden Gang. ”Tysfjordsaken øker kraftig i omfang,” VG.no. 01.11.16
<https://www.vg.no/nyheter/innenriks/i/d3zvJ/tysfjordsaken-oeker-kraftig-i-omfang> (lest 08.05.18)

defensiv/forsvarende stillhet fra forbryterens side, en symptomatisk stillhet fra det traumatiserte offeret og en kompliserende stillhet fra omgivelsene (samfunnet). Når alle tre formene for stillhet virker, beskytter de forbrytelsen, og kan gjøre det lenge. Offeret får ikke en stemme som blir hørt, før samfunnet har vilje til det.

Kan defensiv og kompliserende glemsel brukes for å forklare diskursen om Operasjon asfalt? Var det snakk om gjerningsmenn med behov for å fjerne skyld?

Glemsel nummer seks er konstruktivistisk glemsel – tabula rasa som nytten i en politisk eller biografisk ny begynnelse.⁴⁵ Glemsel gir menneskene mot og makt til å kjempe for livet. Konstruerende glemsel sees i sammenheng med overvinnelse av sorg og tap. I tillegg til den undertrykkende og defensive glemselen, er det en håpefull og konstruktivistisk glemsel som gir grunnlag for åndelig innovasjon, identitetsendring og en politisk ny begynnelse. For eksempel for å bringe fred til et samfunnet etter en borgerkrig. Glemsel kan hjelpe til når man skal tilpasse seg nye omgivelser. Etter andre verdenskrig ga konstruktivistisk glemsel grobunn for den nye Europa.

Hvordan kom dette eventuelt til uttrykk i Norge etter andre verdenskrig? Kan denne formen for glemsel bidra til å forklare hvorfor erindringen om krigsfangene ble svekket?

Den sjuende og siste glemselen er terapeutisk glemsel – byrden fortiden gjør seg fri fra.⁴⁶ De siste årene har man erfart at traumatiske opplevelser heller skal minnes enn glemmes, for å komme over byrden i historien og kunne gå videre. Som konstruktivistisk glemsel er målet forsoning med fortiden for å kunne gå videre. Det kan oppnås med å huske. Det er en nær sammenheng mellom å huske og å glemme. For å kunne gå videre, må man gjennom to steg. Det første er hukommelse, man må ta stilling til fortiden og bearbeide prosessen mot anerkjennelse. Det andre steget er å uskadeliggjøre, overvinne, distansere og forstå konstrueringen av en ny begynnelse. Billedlig sagt, må terapeutisk glemsel forstås slik: les en side før du snur den.⁴⁷ Politisk anger må til, slik at byrden av historien blir tatt bort fra offeret og en kan oppnå et grunnlag for endring. Et eksempel er sannhetskommisjonene i Sør-Afrika. Oppbevaring av felles hukommelse, en minnepolitikk der målet er å ha en felles base for fremtiden.

Hvordan trer dette fram i forbindelse med Operasjon asfalt? Er det på tide å gå videre for å oppnå anerkjennelse, eller har vi allerede gått videre? Har krigsfangene anerkjennelse, og har arbeidet de utførte fått anerkjennelse?

⁴⁵ Assmann 2016: 57-63

⁴⁶ Assmann 2016: 64-66

⁴⁷ Assmann 2016:65

Hukommelsen er alltid begrenset fordi den er relatert til perspektiver og erfaringer individuelt eller i en gruppe. For at et minne skal feste seg, må man anstrenge seg, men det er verdt det, mener Assmann, fordi minner produserer eller leder til fellesskap. Men uten glemsel virker ikke hukommelsen. Balzac har, under andre betingelser, sammenfattet dette i en setning: ”Minnet forskjønner livet, men glemselen gjør det levelig.”⁴⁸

Kilder

I tillegg til sekundærlitteratur bygger fremstillingen på kildemateriale fra ulike arkiv i Riksarkivet, Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek, og Statsarkivet i Tromsø.

Utgangspunktet for å søke mer kunnskap om kaptein Arntzen, var hans rolle i Operasjon asfalt. Det var derfor naturlig å starte med Krigsgravtjenesten sitt arkiv. Arkivet inneholder arkivet etter Sentralkontor for krigsgraver. I tillegg ble arkivet etter Den norske gravkommisjonen 1945-1950 overført hit. Arkivene etter distriktskontorene for krigsgraver ble overført da disse kontorene ble nedlagt 1. april 1955.⁴⁹ Jeg har gått gjennom mange av mappene i saksarkivet, som blant annet gir et detaljert bilde av Operasjon asfalt. Jeg har også sett på mapper etter Den norske gravekommisjonen, som omhandler krigsgravtjenesten i noen land i Europa.

Videre har jeg gjennomgått esker i Utenriksdepartementets arkiv fra 1905-1959. I forbindelse med redegjørelsen for Operasjon asfalt i Den utvidede utenriks- og konstitusjonskomité sa utenriksminister Lange ”Vi har delt oppgaven mellom oss også i denne sak, forsvarsministeren og jeg.”⁵⁰ Utenriksdepartementet var mer involvert enn bare som en del av regjeringen i arbeidet med krigsgravene, spesielt de sovjet-russiske krigsgravene. Dermed var Utenriksdepartementet potensielt en kilde til informasjon om Operasjon asfalt. For eksempel foregikk all noteutveksling med Sovjetunionen naturligvis via Utenriksdepartementet.

Arkivene etter Forsvarsdepartementet ble gjennomgått nøye på slutten av 1980-tallet, på grunn av kassasjoner. I NOUen *Forsvarets arkiver*,⁵¹ redegjøres det for store lakuner, spesielt i hæren, og det slås fast at ”viktige kilder til norsk forsvars- og sikkerhetspolitisk

⁴⁸ Balzac i Assmann 2016:68 Min oversettelse av ”Die Erinnerung verschönern das Leben, aber das Vergessen macht es erträglich”

⁴⁹ Arkivportalen, ”Krigsgravtjenesten,” 26.04.18 (lest)

<http://www.arkivportalen.no/side/aktor/detaljer?aktorId=no-a1450-01000001369981>

⁵⁰ DUUK 23.10.51, side 1

⁵¹ I etterpåklokskapens lys hadde det vært en fordel å gjennomgå NOU'en *Forsvarets arkiver* som en introduksjon til arkivsøkene. Den gir også en god oversikt over hvordan forsvaret var organisert på 1940-50-tallet

historie i etterkrigstiden har gått ugjenkallelig tapt ved det som har funnet sted.”⁵² Videre slås det fast at ”mye historisk verdifullt materiale har gått tapt (..) særlig (..) for perioden 1945-1955.”⁵³ Dermed kan det tenkes at en del dokumenter fra krigsgravarbeidet og Operasjon asfalt har gått tapt. Siden Forsvaret er et ”tett integrert apparat”⁵⁴ har jeg forsøkt å søke i et bredt spekter av arkivene for å kunne komme over materiale som omhandler kaptein Arntzen og krigsgravarbeid. Jeg har sett etter korrespondanse, eller for eksempel ansettelsespapirer. Etter hvert som jeg fant ut mer om Arntzen, for eksempel at han hadde vært i Tysklandsbrigadene, kunne jeg lete mer spesifikt i materiale knyttet til det. Jeg har gått gjennom materiale fra årene 1945-53 i arkivet etter Distriktskommando Nord-Norge, første og andre arkivdel, blant annet korrespondanse mellom Distriktskommandoen og Distriktskontor for krigsgraver, og feltpresten i Nord-Norge. Følgende eksempel sier noe om at registrering og arkivering har vært uoversiktlig fra start av: Arkivar Kaare Kristoffer sender i januar 1949 til Distriktskontoret for krigsgraver på Setermoen: ”Vedlagt sendes kaptein Bolstads arkiv av krigsgraver. Pakken ble funnet under opprydding ved arkivet her.”⁵⁵

Arkivet etter avdeling I, FD I, organisasjon og personell, inneholdt noen relevante kilder om i hovedsak krigsgravarbeid. I Feltpresttjenestens arkiv fant jeg en del materiale om organiseringen av krigsgravarbeidet, og ”knivingen” mellom feltprestarbeidet og krigsgravarbeidet. I arkivet etter Generalintendanten undersøkte jeg noen få esker som virket lovende. Jeg har sett på Forsvarsstabens Personellkontors arkiv, og i Forsvarsministerens arkiv fikk jeg se gjennom fire esker fra perioden, blant annet journalboken fra 1948-1951, uten å finne så mye interessant.

Fra arkivet ved Statsministerens kontor, gjennomgikk jeg blant annet referatene fra regjeringskonferansene fra 1947-1952. Noen av referat-årgangene var klausulert og måtte søkes innsyn i. Det var begrenset informasjon i referatene, men innimellom var det mange saker merket ”hemmelig, se særskilt protokoll”. Særskilt protokoll fikk jeg ikke tilgang til i denne omgang.

Utvalget for NOUen har noen forslag for å bøte på lakunene i Forsvarets arkiver. ”Det er sannsynlig at det finnes en god del slik dokumentasjon av stor verdi utenfor Forsvarets arkiver.”⁵⁶ Forsvarsminister fra 1945-1952, Jens Christian Hauge, har etterlatt seg et privatarkiv. Jeg har gjennomgått mange av arkivets mapper, med liten fangst målt i antall

⁵² NOU 1990:7, 11

⁵³ NOU 1990:7, 51

⁵⁴ NOU 1990:7, 52

⁵⁵ RA, DKN, RAFA-2510, 2. arkivdel, Da/127/33

⁵⁶ NOU 1990:7, 72

dokumenter om Operasjon asfalt. Arkivet bar preg av mange papirer om mange temaer plassert hulter til bulter, så en systematisk gjennomgang kan muligens gi resultater.

Norges kommunistiske parti var aktiv i lokal motstand mot Operasjon asfalt, og de kommunistiske avisene aktiv når det gjaldt negativ omtale av gravflyttingen. Derfor har jeg sett gjennom aktuelle mapper fra deres arkiv på Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek, for å finne spor etter eventuell mobilisering rundt Operasjon asfalt.

Den norske kirke er en sentral institusjon i sammenheng med kirkegårder og gravlegging. På Statsarkivet i Tromsø gikk jeg gjennom aktuelle mapper i arkivet til biskop i Hålogaland, blant annet brevjournalen, for å se om det fantes korrespondanse om krigsfangegraver.

Norge sto i oppgavens periode mellom øst og vest. I *Forsvarets arkiver* framheves det at utenlandske arkiver kan bidra til informasjon om norsk etterretningstjeneste og samhandling med ulike land.⁵⁷ CIA har digitalisert arkivmateriale fra etterkrigstiden. Jeg har gjort noen få søk der for å kunne sjekke Norges eventuelle avhengighet til USA.

I tillegg har enkeltmapper vært gjennomgått i jakt etter relevant informasjon og det henvises til kildelisten for detaljer.

For å tilnærme meg svar på spørsmålene om kaptein Arntzen og sprengningen av minnesmerker, har Michel Foucault gitt en nyttig innfallsvinkel. I *Diskursens orden* lanserer Foucault noen analysemetoder han mener er førende for historikerens praksis. En definisjon av diskurs er: ”de historiske, sosiale og kulturelle betingelsene som gjør det mulig at en ytring eller en handling blir oppfattet som naturlig eller akseptabel”⁵⁸ Foucault mener at det er viktig for historievitenskapen å betrakte en begivenhet i den rekken den inngår i, og å etablere rekker som ofte er ulike, kryssende og divergerende, men ikke autonome, og som gjør det mulig å avgrense begivenhetens ”sted”, dens tilfeldighets grenser og betingelsen for dens oppkomst.⁵⁹ Det gir en hensiktsmessig tilnærming til begivenheten "sprengningen av minnesmerke", som inngår i begivenheten "Operasjon asfalt". For å kunne avdekke sprengningens ”oppkomst”, må jeg altså finne hvilke rekker den inngår i. Jeg må se bredt rundt begivenhetene sprengningen av minnesmerker og Operasjon asfalt. Det har vært et bærende prinsipp i kildesøkene. Litteratur- og kildesøkene har benyttet en hermeneutiske spiral-prosess, der litteratur og kilder stadig har gitt ny innsikt om kaptein Arntzen, Operasjon asfalt og nye kilder som må undersøkes. Rammen til en masteroppgave setter likevel grenser for hvor mye

⁵⁷ NOU 1990:7, 68-69

⁵⁸ Store norske leksikon, diskursanalyse, 20.10.2017. <https://snl.no/diskursanalyse> (Lest 07.05.18)

⁵⁹ Foucault 1999: 31

som kan undersøkes. Det finnes flere arkiv som kan inneholde relevant informasjon, for eksempel arkivet etter Sjefsnemnda i Forsvaret og Regjeringskonferansenes særskilte protokoll. Ved Hjemmefrontmuseet er det noen arkivmapper som kan inneholde interessante kilder

Det er flere forbehold og begrensninger i arkivsøkene. Noen dokumenter har jeg ikke fått tak i og det skyldes ulike ting. I et arkivdokument er det nevnt et personellkontor ved Distriktskommando Nord-Norge, men de arkivansatte kunne ikke finne det og arkivet er antagelig kassert. Pharo og Eriksen henviser til dokumenter fra Statsministerens kontor⁶⁰, på Riksarkivet fant de ikke dokumentene.

For å få tilgang på arkivmateriale fra sovjetiske arkiv, har jeg brukt *Norge og Sovjetunionen 1917-1955. En utenrikspolitisk dokumentasjon*. Sven G. Holtsmark var redaktør. Utover dette verket har jeg forholdt meg til litteratur som har brukt dokumenter fra sovjetiske arkiv, for eksempel Rasmus Gedde-Dahls hovedoppgave ”Sovjetunionen og Norge 1949-1955” og Holtsmarks *A Soviet Grab for the High North? USSR, Svalbard, and Northern Norway 1920-1953*. Begge har hatt tilgang til materiale i sovjetiske arkiv etter Sovjetunionens fall i 1991.⁶¹

For å få et inntrykk av hvordan befolkningen reagerte på Operasjon asfalt, har jeg brukt aviskilder. Aviskildene jeg har er i hovedsak fra arkivet til Utenriksdepartementet. De har en mappe med utklipp fra aviser i Norge og tilsendt fra norske diplomater i utlandet. I kapittel 4 redegjør jeg nærmere for disse kildene. Jeg har dessuten gått gjennom lokalavisen *Øst-Finnmarken*, årgang 1948-1951. Dette for å få et sammenligningsgrunnlag til utvalget fra Utenriksdepartementet. Valget falt på den avisen fordi den var en lokalavis i et område med mange krigsfangegraver. Andre norske enkeltaviser og tidsskrift har blitt konferert i relevante artikler.

For ikke å ”forvri den informasjonen en får ut av dem [kildene]” er det viktig å gjennomføre kildegranskning.⁶² Kjeldstadli viser til at det er fire sider ved kildegranskning, eller kildekritikk, som må gjøres.

Det første jeg må spørre meg om er: hvilke kilder har jeg for å belyse problemstillingene? Har jeg funnet kilder som er representative? For eksempel for å finne ut om kaptein Arntzen handlet på egen hånd ved sprengningen av monumenter, eller på ordre fra myndighetene, måtte jeg som nevnt, lete i dokumenter etter Operasjon asfalt. Jeg måtte se

⁶⁰ Eriksen og Pharo 1997:425

⁶¹ Jeg har vært i kontakt med Seth Bernstein og hans kollega Anastasia Zaplatina, som undersøker i arkiv i Russland etter relevant materiale. Foreløpig har de ikke funnet noe.

⁶² Kjeldstadli 1999:169

etter hvem som hadde vært involvert, hvilke myndigheter, institusjoner eller kontorer, som hadde hatt noe med krigsgravene å gjøre. Siden omfanget av operasjonen var så stort, og med tanke på den internasjonale situasjonen, var det snakk om mange involverte. Tiden jeg hadde til rådighet er en faktor som avgjorde hvilke arkiv som ble sett gjennom. Er utvalget representativt? I og med at jeg fikk sett gjennom krigsgravtjenestens sitt arkiv, som var en hovedaktør i gjennomføringen av Operasjon asfalt, vil jeg si at utvalget er representativt for å kunne si noe om kaptein Arntzens rolle i Operasjon asfalt og samlingen av de sovjet-russiske krigsgravene. Når det gjelder spørsmålet om hvorvidt kaptein Arntzen handlet på eget initiativ eller ikke, er kildene tause og det blir et tolkningsspørsmål. Man kan innvende at det fortsatt er flere arkiv, som Etterretningstjenestens arkiv, som kan gjennomgås, men jeg mener at de arkivene som har vært sett gjennom er tilstrekkelig for å kunne si noe om tendensen.

Jeg benytter meddelende kilder. Det er stort sett beskrivende kilder, men det er både framtidsrettede og fortidsrettede kilder. Det vil si at jeg må være svært oppmerksom på forskjellene. Om jeg har et dokument som er framtidsrettet, for eksempel at Sentralkontoret for krigsgraver skriver at noe skal gjøres på en bestemt måte, var det ikke nødvendigvis slik Distriktskontorene⁶³ gjorde det. Senere saksdokumenter kan i noen tilfeller avsløre om Distriktskontorene gjorde som Sentralkontoret ønsket. De fortidsrettede kildene kan brukes som beretning. De beretningene som er brukt i denne oppgaven har vært både førstehåndskilder og andrehåndskilder. Det er formelle og uformelle beretninger, avhengige og uavhengige. Noe er oversatt, med de utfordringer det kan gi. Fordelen er at jeg har mange dokumenter, som kan sammenlignes og sjekkes mot hverandre. Datering har stort sett gått greit, i og med at de fleste dokumentene har påskrevet dato.

Hva sier kildene? Det er mye jeg må være oppmerksom på i tolkningen av kildene. I noen sammenhenger har det mest interessante vært å registrere hva som ikke er nevnt i kildene. I arkivet til biskopen i Hålogaland, står det for eksempel nesten ingenting om Operasjon asfalt⁶⁴ eller krigsgravsaken. I og med at så mange prester og menigheter var involvert i saken, vil jeg tro at det har vært en del kommunikasjon om operasjonen.⁶⁵ Blant annet sendte Forsvarsdepartementet ut et skriv til alle bispedømmene i juli 1951 om den kommende flyttingen av sovjet-russiske krigsgraver.

Er kildene relevant og troverdig? Til å svare på organiseringen av krigsgravarbeidet, hvem kaptein Arntzen var, hvilken rolle han hadde i Operasjon asfalt, og arbeidet med de

⁶³ En ting som fort kunne forvirre i lesing av dokumentene var at både Distriktskommando Nord-Norge og Distriktskontoret for krigsgraver Nord, forkortes DKN.

⁶⁴ Eller sammendragningen av russergravene, som det oftest ble betegnet som i samtiden.

⁶⁵ Arkivkatalog Hålogaland bispedømme, eske 291 med flere

sovjet-russiske krigsgravene, er kildene relevant. Jeg anser offentlige saksdokumenter for å være troverdige, men det må ikke tas for gitt. For eksempel finnes det mange ulike lister over antall krigsgraver og antallet lik som er overført til Tjøtta. Hvilke er riktige? Er det de nyeste? Det kan være vanskelig å avgjøre, men i og med at jeg har dokumenter der ulike personer diskuterer uoverenstemmelsene i listene må jeg kanskje godta at ingen av dem stemmer og overlate den jobben til andre. Kjeldstadli skriver at det ikke er absolutte regler for å kunne bedømme troverdigheten til en kilde. Man må gjøre en totalvurdering hver gang, og ”en må søke å lære epoken, klimaet, miljøet å kjenne og gradvis også føle seg inn.”⁶⁶ Eller som Foucault sier, avdekke de ulike rekkene begivenheten inngår i. Det har jeg prøvd å gjøre i denne oppgaven, ved å lese litteraturen som er tilgjengelig om det spesifikke emnet og om konteksten, og ved å søke bredt i arkivene. Men det er alltid mer litteratur som kunne vært studert og alltid flere dokumenter som kunne vært gjennomgått, og jeg viser til kilde- og litteraturlisten for grensene som ble satt i denne oppgaven.

⁶⁶ Kjeldstadli 1999:181

Kapittel 2 Organisering av krigsgravarbeidet

Ved krigens slutt var Europa i dårlig forfatning. ”Krigens oppgaver er løst, fredens oppgaver venter”⁶⁷ sto det i *Oslo-pressen* frigjøringsdagen. Det var utallige døde, og krigsgravarbeidet foregikk ikke bare i Norge, men i hele Europa og ”i alle land hvor krigemaskinen hadde veltet frem.”⁶⁸ Norge orienterte seg internasjonalt for å innhente erfaring i krigsgravarbeid. For å forstå situasjonen med krigsgravene i Norge, og arbeidet man sto overfor da freden kom, er det nødvendig å ha oversikt over situasjonen ellers i Europa. En slik oversikt er også på sin plass for å kunne sette Operasjon asfalt inn i en større sammenheng enn bare den politiske. Dette kapitlet skal se nærmere på krigsgravarbeidet i andre land og Norge, fra krigens slutt fram til Operasjon asfalt.

Krigsgravarbeid i andre nasjoner

Norge, som var nøytral under første verdenskrig, hadde ikke så mye erfaring med krigsgravarbeid. Det eksisterte et tydelig behov for informasjon om hvordan arbeidet ble gjort i andre land, og hvordan man skulle gå fram i forhold til de norske falne i utlandet. I juni 1947 sendte Utenriksdepartementet ut et skriv til Norges diplomater i utlandet, med spørsmål om ”vedlikehold m.v. av krigsgraver.”⁶⁹

I svaret fra Nederland sto det at gravene ble samlet nasjonsvis, etter avtaler og noteveksling med de ulike landene. Nederland hadde en amerikansk, en britisk og to russiske krigskirkegårder. Utgiftene i forbindelse med den britiske og amerikanske krigskirkegården ble delt mellom vedkommende land og Nederland. Nederland dekket foreløpig alle utgifter i forbindelse med den sovjet-russiske krigskirkegården. I Frankrike hadde myndighetene opprettet en komité som sørget for at de franske falne stort sett ble bragt tilbake til hjemlandet. Den norske legasjonen i Nederland meldte at de hadde henvendt seg ”underhånden til det nederlandske utenriksministerium”⁷⁰. Det kan tyde på at krigsgraver var et ømfintlig tema.

I Danmark var krigsgravarbeidet underlagt krigsministeriet. Etter andre verdenskrig fantes det 1148 allierte graver, ”hvoraf 135 amerikanske, 985 britiske og 28 sovjetrussiske.”⁷¹ Disse tallene ble oppgitt til Sentralkontoret for krigsgraver i 1948. Antallet allierte graver var

⁶⁷ Oslo-pressen 08.05.1945 http://mm.aftenposten.no/2015/05/1945-sider/1945_05_08_A_Oslo-Pressen_Morgen_Side-0001.pdf (lest 27.04.18)

⁶⁸ RA, KGT, RAFA-2018, D/Da, eske 1

⁶⁹ RA, KGT, RAFA-2018, D/Db, eske 1

⁷⁰ RA, KGT, RAFA-2018 D/Db, eske 1

⁷¹ RA, KGT, RAFA-2018 D/Db, eske 1. Tallene er registrert i 1948

altså ikke så høyt, men til gjengjeld hadde Danmark cirka 10 650 tyske graver. De sovjet-russiske gravene var samlet på Bornholm. Amerikanske myndigheter planla å overføre de amerikanske soldaters ”jordiske Rester” fra Danmark til USA. På ulike steder der det befant seg britiske graver, ble det gjort avtale med den stedlige kirkegårdsbestyreren og ”Imperial war graves commission” om vedlikehold og utforming av gravstedet. Avtalen med ”Imperial war graves commission” ble imidlertid ikke ferdigforhandlet før etter 1948. Flere steder hadde lokalbefolkningen reist minnesmerker. De tyske gravene var delvis samlet, ofte i tilknytning til danske kirkegårder. Noen lå ved kirkegårder der det var begravd tyske flykninger som kom til Danmark på slutten av krigen, i så dårlig forfatning at de omkom. Vedlikehold og utgifter ble ordnet av lokale kirkegårdsmyndigheter, men utgiftene skulle søkes tilbakebetalt av tyskerne.⁷²

Utover etterkrigstiden mot 1950-tallet hadde behovet for mer informasjon om krigsgravarbeid tydeligvis økt, antagelig for ”å komme fram til et system for gravtjenesten passende for Norge og norske forhold”. Målet var å organisere en krigsgravtjeneste i fredstid som var berett i tilfelle krig.⁷³ I 1953 mottok Sentralkontor for krigsgraver en redegjørelse om noen lands krigsgravarbeid, ”dens historie og arbeidsmetoder”, skrevet av Dr. F. Debus, en funksjonær i Volksbund Deutsche kriegsgrabfürsorges.⁷⁴ Redegjørelsen gjaldt Frankrikes ”Souvenir Français”⁷⁵, Belgiske ”Nos tombes”⁷⁶ ”Schwarze Kreuz” i Østerrike, ”Volksbund Deutsche kriegsgrabfürsorges”, og ”The Imperial War Commission” i Storbritannia.

Sammendragning av krigsgraver foregikk i hele Europa etter andre verdenskrig. Det var spesielt etter første verdenskrig krigsgravarbeidet i de ulike landene hadde blitt organisert. Det fikk etter hvert samlebetegnelsen ”Kriegsgräberfürsorges”, fra den tyske organisasjonen, og forstås som:

”registrering av krigsdødsfall, opplysningstildelingen til de pårørende, oversendelse av etterladenskaper til de pårørende, registreringen av graver, og til like så vel gravene til ens egne falne som også gravene til de allierte og fiendtlige falne, den løpende pleie av gravene, foretaging av overflytninger, vedlikehold av gravanleggene, identifisering av ukjente.”⁷⁷

⁷² RA, KGT, RAFA-2018 D/Db, eske 1

⁷³ RA, KGT, RAFA-2018, D/Db, eske 1

⁷⁴ RA, KGT, RAFA-2018, D/Da, eske 1. Dr. F. Debus, arbeidet med krigsgravarbeid fra han var soldat under andre verdenskrig. Han skrev senere historien til krigsgravorganisasjonen i Tyskland. Han reiste rundt i mange land for krigsgravene. http://www.deutschlandfunkkultur.de/kriegsgraeberfuersorge-vom-heldengedenken-zur-versoehnung.976.de.html?dram%3Aarticle_id=333878 (Lest 02.05.18)

⁷⁵ Frankrikes minne, som blir brukt heretter.

⁷⁶ Flamsk for ”Våre graver” (RA, KGT, RAFA-2018, Db, eske 1)

⁷⁷ RA, KGT, RAFA-2018, D/Da, eske 1, ”Kriegsgräberfürsorges faglige tilknytning til forskjellige nasjoner.” 15.12.1952

Etter første verdenskrig var krigsgravarbeidet underlagt krigsministeriene, men etter hvert fikk de i mange tilfeller bare ansvaret for registreringen, mens vedlikehold og andre oppgaver ble overtatt av andre myndigheter eller private organisasjoner. Overnevnte organisasjoner i Frankrike, Belgia og Østerrike er eksempler på det. I juli 1951 fikk Sentralkontoret for krigsgraver en redegjørelse for ”Den franske gravtjenestens offisielle historie” med ”spesiell hensyntagen til dens ansvar for de tyske graver etter den 1. og 2. verdenskrig.”⁷⁸ Den norske gravkommisjonen⁷⁹, som jobbet med registrering og hjemføring av norske falne i utlandet, leverte også en rapport over sitt arbeid i de ulike landene, og en oversikt over hvordan krigsgravarbeidet ble organisert i nasjonene de hadde hatt kontakt med.⁸⁰ Var det bare i Norge at det ble foretatt en nasjonalvis sammendragning av krigsgraver? Og ble sovjetiske krigsgraver sammendratt også andre steder?⁸¹

Svaret er at lignende operasjoner ble utført flere steder, for eksempel i Danmark og Nederland. Sammendragning av sovjet-russiske krigsgraver var altså ikke særeget for Norge. Det døde flere sovjet-russere på norsk jord enn antall falne nordmenn.⁸² I motsetning til steder i Europa der det hadde foregått krigsslag, lå de døde sovjet-russerne i Norge spredt rundt omkring. Det kan være en grunn til at kommunikasjonen med Sovjet ble vanskeligere enn for eksempel i Danmarks tilfelle, der det var snakk om 28 sovjet-russiske krigsgraver.

”The Imperial War Graves Commission”, krigsgravkommisjonen for hele det britiske samveldet, hadde i følge de oppgitte statistikkene i 1951, ansvar for nesten 570 000 krigsgraver etter andre verdenskrig.⁸³ Den samme krigen ga ”Nos tombes” cirka 100 000 belgiske og allierte soldaters krigsgraver å besørge. Organisasjonen hadde også ansvar for krigsgraver etter belgiske og allierte sivilpersoner som ble drept under aktiv motstand. De pleiet dessuten krigskirkegårder og enkeltgraver som var ”blitt overlatt [Nos tombes] fra Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge mot betaling.”⁸⁴

⁷⁸ RA, KGT, RAFA-2018, D/Da, eske 1, ”Den franske gravtjenestens offisielle historie”

⁷⁹ Som de skrev selv: ”Den norske gravkommisjonen. Kommisjonens navn har variert meget. Den har blitt kalt: 1)Den norske militærmisjon, 2)Den norske gravkommisjon, 3)Gravkommisjonen for heimføring av falne krigsmenn, 4)Gravkommisjonen for heimføring av falne nordmenns urner.” Og konkluderer: ”Ingen av navnene har vært noe særlig vellykket.” (RA, KGT, RAFA-2018, Da, eske 1). Det skal ikke jeg ta stilling til, men jeg bruker heretter Den norske gravkommisjonen og Gravkommisjonen.

⁸⁰ RA, KGT, RAFA-2018, D/Da, eske 1

⁸¹ Framstillingen av de ulike lands krigsgravarbeid er fra mellom 1948 og 1952, og det er dermed sannsynlig at det har vært noen endringer fram til vår tid, men det blir ikke redegjort for i denne oppgaven.

⁸² Cirka 13 000 russere, cirka 10 000 nordmenn

⁸³ RA, KGT, RAFA-2018 D/Da, eske 1, ”The Imperial War Graves Commission. Aufbau, Zielsetzung und Arbeitsweise der englischen Kriegsgräberfürsorge.” I dag er tallet oppjustert til cirka 580 000 ”servicemen and women” fra andre verdenskrig. (<https://www.cwgc.org/history-and-archives/second-world-war> Lest 30.04.18)

⁸⁴ RA, KGT, RAFA-2018 D/Da, eske 1, ”Den belgiske forening ”Nos tombes” av Dr. F. Debus

Frankrikes minne ble grunnlagt allerede i 1887. Organisasjonens oppgave ble delt i en moralsk og en materiell del. Den materielle var omsorg og vedlikehold av gravene til de ”som døde forat Frankrike lever” og vedlikehold av minnesmerker. Den moralske oppgaven var å gi videre i takknemlighet minnene om de falne til den etterfølgende generasjonen. Etter første verdenskrig var antallet graver blitt så høyt, at det måtte opprettes en offisiell fransk gravtjeneste i departementet. Arbeidet ble gjerne delt ved at staten påtok seg utlegg, spesielt ved opprettelse av nye kirkegårder, mens vedlikehold og omsorg ble gjort av Frankrikes minne. Etter andre verdenskrig var oppgaven til Frankrikes minne ”vedlikeholdet av gravene og deres utsmykking med spesielle minnestegn, likedan opprettelse og vedlikehold av minnesmerker, som er reist til ære og til minne om de falne.” Antall graver oppgis ikke, men foreningen hadde, i samarbeid med den franske regjeringen, ansatt folk i ” Belgien, Danmark, Nederland, Portugal, Schweiz, Sverige U.S.A. og i den tyske forbundsrepublikk samt i Österrike.”⁸⁵ De franske krigsgravene i Norge ble samlet på noen krigskirkegårder, blant annet i Narvik og Namsos. I Norge tok staten ansvaret fra begynnelsen av, det er sannsynligvis derfor det aldri ble stiftet noen egen forening lik den franske. Men flere andre foreninger og organisasjoner tok kontakt med initiativ til å reise minnesmerker, blant annet til minne om sovjet-russiske falne. Dette temaet kommer jeg tilbake til i kapittel fire.

Østerrike sørget etter andre verdenskrig for alle krigsgraver i Østerrike, uavhengig av nasjonalitet. I samarbeid med myndighetene vedlikeholdt og eventuelt opprettet organisasjonen krigsgraver for de som var falt i Østerrike, uavhengig av hvilket land de kom fra og om de var sivile eller militære ofre. Sorte kors medvirket dessuten til at østerrike soldater som hadde falt i utlandet, ble overført hjem. I tillegg bidro organisasjonen til høytideligheter og gjennomføring av pilgrimssreiser til krigsgravene. Etter andre verdenskrig var hovedansvarlig ”omsorgen for de temmelig betydelig tall av krigsgraver på østerriksk jord.” Sorte kors hadde i 1951 ”ansvaret for 189 kirkegårder med 75.744 graver, som igjen oppviser et belegg av 265.502 krigsdøde.” Hvor mange som skyldes andre verdenskrig er ikke oppgitt.⁸⁶

Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorges hadde registrert cirka tre millioner falne tyskere i andre verdenskrig, og så det som sin oppgave å være et bindeledd mellom den fjerne graven og de pårørende hjemme. De forsøkte å undersøke, finne og lage register over falne tyskere. Forbundet hadde også som oppgave å ”utsmykke tyske soldatkirkegårder” etter hvert

⁸⁵ RA, KGT, RAFA-2018 D/Da, eske 1, ”Organisasjonen Frankrikes Minne”

⁸⁶ RA, KGT, RAFA-2018 D/Da, eske 1, Det Østerrike Sorte kors. (En fremstilling av dens oppbygging og mål). Av Dr. F. Debus

som tillatelse ble gitt av ulike land.⁸⁷ I Sovjet-Russland var oppgaven også formidabel. I følge Den norske gravkommisjonen var det i den sovjet-russiske administrasjonen ”egne avdelinger for konsentrering av de døde og gravenes pleie, for reising av stötter og minnesmerker.” Noen steder hadde de reist ”kollosale stötter til minne om de falne.”⁸⁸ Gravkommisjonen mente identifisering av de mange døde sovjet-russerne var en håpløs oppgave, og at sovjet-russerne heller ikke forsøkte. Bare i de vestlige sonene var hundretusener sovjetborgere gravlagt tilfeldig rundt omkring.⁸⁹ Historiker Seth Bernstein skriver at den sovjetiske offiseren Major Iukhno, arbeidet med krigsgraver i to provinser i vestlig sone i Tyskland, og bare der fantes anslagsvis 230 000 lik fordelt på 536 gravsteder.⁹⁰ I rapporten til Den norske gravkommisjonen sto det: ”I Tyskland er tusener på tusener av russere gravlagt i massegraver.”⁹¹ Satt i en slik sammenheng, var ikke antallet sovjet-russiske krigsgraver i Norge høyt.

Særeget for Norges del, var landets felles grense med Sovjet. For sovjeterne var det interessant å følge med på forsvarets oppbygging i Norge. Norges innlemmelse i NATO forsterket Sovjets behov for informasjon, og krigsgravene bød på en anledning til reiser innenfor grensene til det lille nabolandet i vest. Med de alliertes okkupasjon av Tyskland, oppsto en lignende situasjon i det etter hvert delte Tyskland. Det sovjet-styrte Tyskland grenset til det vestlige Tyskland. Krigsgravene ble brukt politisk og for å oppnå andre mål enn gravene i seg selv. Historiker Seth Bernstein viser hvordan de døde ble minnet forskjellig i Sovjet og vestmaktene. I vesten lå fokus på det individuelle, mens Sovjet vektla det kollektive. Sovjet hadde verken gravkommisjon eller organisert krigsgravarbeid. Den omtalte major Iukhno var først og fremst opptatt av å returnere sovjetiske borgere, ikke begrave døde. Sovjet var svært hardt rammet av krigen. En av grunnene til at de døde ikke fikk den samme oppmerksomheten som i de vestlige landene, var at sovjeterne hadde nok med å ta seg av de levende.⁹² Norske myndigheter fryktet at Sovjet brukte krigsgravene for å spionere. I Tyskland ville Sovjet nødig slippe tidligere allierte inn i sin sone, for å finne og ta vare på falne. Sovjeterne regnet med at hovedmålet var spionasje, men siden mange tidligere krigsfanger i Vest-Tyskland ikke ville returnere til Sovjet, ble det inngått et kompromiss tross skepsisen. ”But rather than rejecting what they viewed as attempts at espionage, Soviet officers traded the western dead for their own sacred mission – the chance to return living

⁸⁷ RA, KGT, RAFA-2018 D/Da, eske 1 ”Volksbund deutsche kriegsgraberfürsorges oppgaver”

⁸⁸ RA, KGT, RAFA-2018 D/Da, eske 1, mappe 5

⁸⁹ Bernstein 2017:716

⁹⁰ Bernstein 2017:716

⁹¹ RA, KGT, RAFA-2018 D/Da, eske 1

⁹² Bernstein 2017:715

Soviet repatriates from the western zones of occupation.”⁹³ Slike diplomatiske forhandlinger om likene kunne imidlertid ikke Norge benytte seg av.

Den norske gravkommisjonen var operativ i fire år etter krigen for å finne norske falne i utlandet. Forhandlingene med Sovjet om de sovjet-russiske krigsgravene i Norge var sammensatte og vanskelige. Situasjonen var ikke enklere i sovjet-russiske sone i Øst-Tyskland: ”Det eneste kommisjonen har oppnådd er gjennomreisetillatelse gjennom sonen. Så vidt vites er Norge det eneste land som ikke har fått arbeidstillatelse.”⁹⁴ I rapporten fra Den norske gravkommisjonen ble årsaken anslått: ”Det viste seg jo også at jo lenger tiden gikk med A-pakt avtale m.v. forårsaket at den diplomatiske forhandling med nasjoner på den annen side av 'jernteppet' gikk tregere.”⁹⁵ Historiker Reinhard Otto mener også det:

”This way of organising the cemeteries of Soviet citizens after 1945 was certainly not a specific Norwegian phenomenon. Most graveyards in Germany and in the occupied territories were intact at the end of the war. The start of the Cold War and Europe being separated by the Iron Curtain left deceased Soviets in the West appearing once more to be what they had been prior to 1945, i.e. members of an ideological enemy. Why maintain their graves if their sole existence gave the Soviet government reason to inspect these places in northern Norway, NATO's strategic north flank and a tangent between East and West, just as precarious as in the Federal Republic of Germany. The creation of a few large common grave sites could only be beneficial. The individual became irrelevant.”⁹⁶

I et internt dokument fra Sovjet høsten 1945, sendte medlem av Folkekommissariatet for utenriksaker K.V. Novikov et brev til general-løytnant G. P. Golubev, der det står at av ”politiske grunner er det ønskelig at det i Norge forblir flest mulig minnesmerker (..) De nevnte graver (..) vil dessuten, når de ligger spredt rundt i ulike områder av Norge, gi våre konsulære medarbeidere større muligheter til å reise rundt i landet.”⁹⁷ Politiske hensyn trumfet vedlikeholdshensynet til de mange krigsgravene. Norske myndigheter fattet mistanke. Politimesteren i Vadsø sendte en rapport til politiinspektør Bryhn i Oslo om Prokhorovs⁹⁸ reise til Nord-Norge i 1948. Der står det: ”Hensikten med oppholdet her er angivelig å inspisere russiske graver ol.”⁹⁹ Politiinspektør Asbjørn Bryhn var leder av politiets overvåkingstjeneste, og sentral i oppbyggingen av tjenesten etter krigen.¹⁰⁰ Både politi og

⁹³ Bernstein 2017:710

⁹⁴ RA, KGT, RAFA-2018 D/Da, eske 1

⁹⁵ RA, KGT, RAFA-2018 D/Da, eske 1

⁹⁶ Otto 2011:550

⁹⁷ Holstmark (red) 1995:366 (Dokument 283)

⁹⁸ Navnet opptrer i ulike former. Jeg sier som fenrik H. Skau E-off ved Garnisonen i Sør-Varanger: ”Navnet kan ikke garanteres riktig da jeg har fått oppgitt både Pretkov, Protkov og Prethkonov.” (Arkivkilde DKN, fått fra S. Bones) I tillegg brukes Prochorov, og Prokhorov. Alle varianter er samme Oberstløytnant, representant fra den Sovjetiske ambassade og medlem av den norsk-sovjetiske gravkommisjonen i 1945-47

⁹⁹ Arkivkilder fra DKN, fått fra Stian Bones

¹⁰⁰ Eriksen og Pharo 1997: 58

militære myndigheter var altså godt orientert om det som foregikk av sovjetiske reiser i Nord-Norge. Kommandør Sokolov, som i likhet med Prokhorow var ansatt ved den sovjet-russiske ambassade i Oslo, var også på reise i Nord-Norge. I Midt-Troms forhåndsbetalte han for vedlikehold av enkelte sovjet-russiske gravsteder og ”var meget misfornøyd over den yderst slette forfatning de russiske gravsteder var i.”¹⁰¹ Det tyder på at russerne også hadde oppriktig interesse i krigsgravene, selv om Midt-Troms var på vei til å bli et sentralt militært område som det nok var gunstig å måtte inspisere ofte. Gedde-Dahl mener at ”Russerne betraktet åpenbart istandsetting av gravene som viktig i seg selv.”¹⁰²

Organisering av krigsgravarbeidet i Norge

I Norge hadde man ingen erfaring med krigsgravarbeid og da krigen var over måtte noe gjøres. I løpet av okkupasjonen var det kun okkupasjonsmakten selv som hadde organisert en del gravarbeid. Det er heller ikke noe som tyder på at norske myndigheter i London hadde viet saken oppmerksomhet. Den norske gravkommisjonen¹⁰³ måtte ”starte på bar bakke og har hatt et stort arbeide med å samle inn forhåndsopplysninger som grunnlag for arbeide i marken.”¹⁰⁴ I mai 1946 ble det nedsatt ei nemd som skulle komme fram til retningslinjer for ”vedlikehold av fremmede krigsgraver i Norge”. Innstillingen fra nemda resulterte i at Hærens overkommando opprettet Sentralkontor for krigsgraver i slutten av 1946. Sentralkontoret for krigsgraver skulle ”sørge for ordning og vedlikehold av krigsgraver i Norge” og var underlagt Hærens overkommando. Det ble videre opprettet et distriktskontor for krigsgraver i hver distriktskommando, med kommandoens feltprest som sjef. I Distriktskommando Nord-Norge ble det 12. desember 1946 opprettet Distriktskontor for krigsgraver på Setermoen, med feltprest Arthur Berg som sjef.¹⁰⁵ Opprinnelig skulle hvert distriktskontor styres av distriktskommandoens feltprost, men feltprostordningen var i endring ved opprettelsen av Distriktskontoret for krigsgraver Nord, slik at det ble sett som mest hensiktsmessig at feltprest Arthur Berg ble leder fra oppstarten.

Forsvaret

Da Sentralkontoret for krigsgraver ble opprettet, var det feltprosten for Østlandet som ledet kontoret i Oslo. Feltproststillingen ble endret fra 1948. Før den tid inntok sogneprester og proster i distriktene rollen som feltprost, i tillegg til sin tjeneste i Den norske kirke. I den nye ordningen ble det opprettet en feltproststilling, som hadde ansvaret for feltpresttjenesten og

¹⁰¹ Arkivkilder fra DKN, fått fra Stian Bones

¹⁰² Gedde-Dahl 1997:61

¹⁰³ Viser til note 62, om kommisjonens navn.

¹⁰⁴ RA, KGT, RAFA-2018, D/Da, eske 1, mappe 6

¹⁰⁵ Arkivkatalog Hålogaland bispedømme, eske 291

feltprestene. Erling Ulltveit ble tilsatt som ny feltprost 15. november 1947 og fikk raskt ordnet det slik at han slapp ansvaret for Sentralkontoret for krigsgraver.¹⁰⁶ Det var tydelig at det skulle skilles mellom feltprestarbeidet og krigsgravarbeidet. I sine årsrapporter om feltpresttjenestens arbeidet, skrev Ulltveit for eksempel i 1947: ”For feltprestenes vedkommende har vanskene først og fremst vært krigsgravarbeidet som har tatt tid og arbeidskraft fra det egentlige feltprestarbeidet.”¹⁰⁷ Ulltveit prøvde å få omgjort organiseringen slik at Distriktskontorene for krigsgravene og feltprestene skilte lag. I et brev til Forsvarsdepartementet 8. april 1948 krevde han at: ”Sentralkontoret for krigsgraver og distriktskontorene for krigsgraver må skilles fra feltpresttjenesten.”¹⁰⁸ Kravet ble etterfulgt av en punktvis begrunnelse, ønskede vedtak og forslag til framtidig ordning. Til tross for at Ulltveit i et brev til brigadeprest Finn Guttormsen¹⁰⁹ i begynnelsen av mai 1948 optimistisk skrev: ”Ellers kan jeg fortelle at jeg holder på med å få skilt ut krigsgravvesenet fra feltpresttjenesten fordi den virker som en bremse på tjenesten.”¹¹⁰ lyktes han tydeligvis ikke. Feltprosten skrev halvårsrapporter og helårsrapporter om feltpresttjenestens arbeid, som ble sendt til Forsvarets undervisnings- og velferdskorps, som feltpresttjenesten administrativt tilhørte. Rapportene ble også sendt til Oslos biskop, siden feltprosten geistlig lå organisert under ham. I halvårsrapporten fra siste halvdel av 1949, rapporteres det blant annet følgende om arbeidet til feltprestene: ”deres arbeide med krigsgravkontorene tynger dem i ikke liten grad.”¹¹¹ Rapporten fra våren 1951 gjentar budskapet: ”Ikke liten tid har særlig for et par av prestene i dette halvår gått med til krigsgravarbeidet.”¹¹² I en rapport fra feltprostens inspeksjonsreise til Nord-Norge, ble det derimot skrevet om Krigsgravkontoret for Nord-Norge, som var helt utskilt fra prestens kontor og hadde fått en kvinnelig assistent: ”Som det nå er ordnet, tynger ikke ordningen feltpresttjenesten etter feltprestens mening.”¹¹³

Ulltveit mente likevel at ”Arbeidet med krigsgravene er ikke noe prestearbeid. Det er Kirkeverge- og Kirkeforstanderarbeid. Det er urasjonelt å sette feltprester til slikt arbeid.”¹¹⁴ Feltprestene ble tillagt oppgaven i tillegg til feltprestarbeidet, uten ekstra lønn. Årsaken var økonomi. ”Alt uten tillegg i lønn og mest mulig bruk av feltprestens kontor og minst mulig

¹⁰⁶ RA, FP, RAFA-2012 Bba/1

¹⁰⁷ RA, FP, RAFA-2012 Bba/1

¹⁰⁸ RA, FP, RAFA-2012 Bba/1

¹⁰⁹ Brigade 481, senere feltprest og leder for Distriktskontor for krigsgraver Østlandet

¹¹⁰ RA, FP, RAFA-2012 Bba/1

¹¹¹ RA, FP, RAFA-2012 Bba/2

¹¹² RA, FP, RAFA-2012 Bba/2

¹¹³ RA, FP, RAFA-2012 Bba/2, ”Arkiv-rapport. Om feltprostens inspeksjonsreise til feltprestdistriktet Nord-Norge fra 23. mai til 15. juni 1951.”

¹¹⁴ RA, FP, RAFA-2012 Bba/1

kontorhjelp.” het det i mars 1947.¹¹⁵ Men etter hvert som arbeidet viste seg å bli mer omfattende, ansatte man i Nord-Norge en ekstra arbeider. Sentralkontoret for krigsgraver og distriktskontorene ble organisert i 1946. I 1950 hersket det tydeligvis fortsatt forvirring om hvem som hadde ansvar for krigsgravarbeidet. Fordi da sendte Sentralkontoret for krigsgraver ut et rundskriv til de militære kontorene med informasjon om at Sentralkontoret eksisterte og hadde ansvaret for krigsgravarbeidet.¹¹⁶

I Hærens overkommandos opprettelse av Sentralkontoret for krigsgraver, framhevet Forsvarsdepartementet at Genèvekonvensjonen måtte oppfylles. Det innebar blant annet at ”Kirkegårdene skal gis et verdig utseende og således at hver enkelt grav markeres med et kors, cfr Genèvekonvensjonen.”¹¹⁷ I 1946 var det Genèvekonvensjonen av 27. juli 1929 som gjaldt. I 1949 kom en ny versjon av konvensjonene, som ble ratifisert av Norge 6. juli 1951,¹¹⁸ men som de inntrådte i 1949.

Genèvekonvensjonen av 12. august 1949 innførte bestemte regler vedrørende krigsgraver. I følge Soleim kunne Norge tolket reglene dithen at man hadde plikt til å samle gravene på enkelte steder,¹¹⁹ men konvensjonen fikk ikke særlig oppmerksomhet i kommunikasjonen mellom Norge og Sovjet. I et notat til statsråden (i Forsvarsdepartementet) i 1949 ble det nevnt slik: ”Der må finnes en løsning som 1) omfatter en endelig sammendragning av gravene og 2) omfatter en plan for fremtidig vedlikehold og administrasjon, slik at folkerettens krav på billigste måte etterkommes.”¹²⁰ I utgangspunktet, var Genèvekonvensjonene viktige, men etter hvert spilte det økonomiske også en rolle.

Høsten 1949 ble kaptein Johan K.M. Arntzen ansatt ved Sentralkontoret for krigsgraver, for å bistå med registrering og sammendragning av krigsgraver i Nord-Norge. Han reiste rundt i landsdelen der han organiserte oppgraving og sjekket informasjon om spredte graver i ut- og innmark. I starten av Arntzens arbeid var Sentralkontoret for krigsgraver opptatt av at Genèvekonvensjonene ble fulgt, men senere ble dette hensynet satt til side. Hvem var kaptein Arntzen og hvilken rolle spilte han i krigsgravarbeidet?

¹¹⁵ RA, FP, RAFA-2012 EEa/26

¹¹⁶ RA, FD, RAFA-1220/Dfc/756

¹¹⁷ RA, KGT, RAFA-2018 D/Db/1 ”Krigskirkegårder, organisering av tilsyn og administrasjon.”

¹¹⁸ Thorheim 1995:24

¹¹⁹ Soleim 2016:11

¹²⁰ RA, KGT, RAFA-2018, eske 26, mappe 5

Kapittel 3 Kaptein Johan Arntzen

Kaptein Johan Arntzen var leder av Operasjon asfalt i feltet, men i litteraturen om Operasjon asfalt omtales han med få opplysninger. I Soleims bok om Operasjon asfalt, introduseres han som ”Kaptein Arntzen fra Sentralkontoret for krigsgraver”.¹²¹ Fjermeros skriver: ”kaptein Arntzen ved sentralkontoret for krigsgraver under Hærens overkommando. Han skulle siden bli ansvarlig for Operasjon asfalt i felten.”¹²² Eidsaune gir den lengste introduksjonen: ”kaptein Johan Arntzen, som tilhørte Sentralkontorets avdeling i Nord-Norge. Han hadde ansvaret for arbeidet på samtlige steder og at likene ble levert til de avtalte oppsamlingsplassene. I tillegg skulle han sørge for at de oppsatte planene ble fulgt.”¹²³ Finn Rønnebu stiller spørsmål ved personen: ”Det er noe mystisk over kaptein Johan Arntsen og hans påtakelige hang til ødeleggelse.”¹²⁴ Utover disse introduksjonene, finnes det ikke særlig mer informasjon om ham i noen av de siterte bøkene. Dette kapitlet skal svare på hvem kaptein Arntzen var, og hvilken rolle han hadde i krigsgravtjenesten. Sprengte han minnesmerker for å fjerne minnet om de sovjet-russiske krigsfangene, slik det ofte hevdes?

Arbeidet med krigsgravene i Nord-Norge var så omfattende at feltprest Arthur Berg på Distriktskontoret for krigsgraver på Setermoen ikke kunne gjennomføre det alene. Det kom stadig henvendelser både fra Sovjet-Russland og lokale folk, om at de sovjet-russiske krigsgravene i Finnmark var i særlig dårlig forfatning, slik at ”departementet midlertidig [har] engasjert kaptein Arntzen for å bistå feltpresten for DKN med arbeidet med å sette gravene istand og foreta mindre flytninger hvor dette er nødvendig av omsyn til vedlikeholdsutgiftene.”¹²⁵ Det økonomiske aspektet var altså viktig. Johan K. M. Arntzen ble ansatt 20.oktober 1949 av Sentralkontoret for krigsgravtjenesten.¹²⁶ I en tjenesteuttalelse om Johan K.M. Arntzen sto det: ”Han viser meget god dømmekraft i økonomiske saker.”¹²⁷ Var det mer som gjorde ham egnet for jobben? Hva hadde han gjort fram til ansettelsen ved Sentralkontor for krigsgraver?

Han ble født i Tromsø, og bodde i hovedsak der fram til krigen. I 1933 tok han befalsskolen. I den videre militære karrieren gikk han gradene til sersjant og fenrik. Han var

¹²¹ Soleim 2016:30

¹²² Fjermeros 2013:93

¹²³ Eidsaune 1999:7

¹²⁴ Rønnebu 2017:152 Arntsen skal nok være Arntzen

¹²⁵ RA, KGT, RAFA-2018, eske 26, mappe 3. DKN er distriktskontor for krigsgraver Nord

¹²⁶ RA, Rygge hovedflystasjon, RAFA-2298, eske Pd 22 Han oppgir selv navnet sitt Johan K. M. Arntzen, men på noen papirer står det Johan M. K. Arntzen. Jeg velger å bruke hans egen skrivemåte.

¹²⁷ RA, Rygge hovedflystasjon, RAFA-2298, eske Pd 22

instruktør på 6. divisjons skole og nøytralitetsvakt i 1939-40 ved Troms infanteri IR16.¹²⁸ Ved krigsutbruddet deltok han som troppssjef i Kp I, I bataljon I.R.16 og var med i felttoget mot tyskerne i Narvik.¹²⁹ Berg og Vollans bok *Fjellkrigen 1940* om felttoget til Bn I og Bn II/IR16 i 6. divisjon på Bjørnfjell, inneholder blant annet et bilde av fenrik Arntzen på nøytralitetsvakt vinteren 1940.¹³⁰ Fenrik Arntzen er med i beskrivelsene av kampene om høyde 620 på Bjørnefjell, skrevet av en troppssjef for Kp II, I.R.16:

”En annen sak var det at 620 måtte ryddes før vi eventuelt kunne fortsette over det temmelig djupe dalføret der Holmelva skar seg ned. Jeg sendte melding og utpå kvelden kom kompanisjefen fram. I mellomtiden hadde to av troppssjefene i Kp. 1. fenrik Dahlberg og Arntsen forsøkt å storme 620 med karene sine. Vi fulgte spent med på hvorledes dette ville gå. Jeg tror den ene troppen var nesten oppe, da det plutselig kom et helt regn av håndgranater haglende ned over karene i bergsiden. De måtte dessverre rømme unna til dekning. Om det ble tap vet jeg ikke ennå.¹³¹

Det ble ikke tap, bortsett fra en skadet soldat i Arntzens tropp. Fenrik Dahlberg skrev om samme kamp:

”Resultatet var at troppen måtte trekke seg noe tilbake, ned fra kanten av høyden og ned i slukta der hvor vi kom. Vi reorganiserte og gikk i stilling der og angrep på nytt noe senere med en tropp på hver sin fløy og holdt stillingen. Tyskerne hadde kastet så mange granater mot oss, at vi etterpå kokte kaffe to ganger på skaftene på granatene som var av tre.”¹³²

Etter at okkupasjonen var et faktum, dro Arntzen tilbake til Tromsø. For innsatsen i felttoget i 1940 ble han dekorert med Deltagermedaljen og Krigsmedaljen.¹³³ Alle i militære styrker som hadde deltatt i krigen i Norge 1940 i fem dager eller mer, var berettiget til Deltagermedaljen.¹³⁴ Arntzen fikk Deltagermedaljen i 1946. Det var færre som ble tildelt Krigsmedaljen, men alle som deltok i kampen for Norge og falt var berettiget post mortem. I boken *Norske krigsdekorasjoner*, som er et resultat av et utredningsprosjekt om

¹²⁸ Berg og Volla 1999:26-27

¹²⁹ RA, FD, RAFA-1232, Det sentrale granskingsutvalg for å granske befalets holdning/innsats under krigen 1940-1945, eske 94

¹³⁰ Berg og Volla 1999:28

¹³¹ Troppssjef i 1. tropp/Kp.2 fenr. Normann i Berg og Volla 1999:354-355. Normann skriver Arntsen med s, men utfra beskrivelsene er det sannsynlig at det er Arntzen (med z) det er snakk om. Han sier blant annet at vedkommende fenrik er troppssjef fra 1. tropp. På bildet fra nøytralitetsvakten sier bildeteksten at det er Bn I/IR 16, der både fenrik Dahlberg og fenrik Arntzen (med z) er avbildet. På et bilde, side 324, er en fenrik Ottar Arntsen (med s), og han er i følge bildeteksten troppssjef i 3. tropp, 1kp. Det ser ut til at navnelikheten har bidratt til noe forvirring, for i Bilag 2 ”Personellister for begge bataljonene” (fra side 453), er det bare fenrik Ottar Arntsen som er nevnt som troppssjef for 3. tr i 1. kompani. Det er ikke nevnt noen fenrik Arntzen gjennom hele listen (som forfatterne for øvrig sier er mangelfull). Men i begrunnelsen for tildelingen av Krigsmedaljen, som alle tre troppssjefene i kompani 1 ved I, IR 16, får er det ingen troppssjef Ottar Arntsen. Derimot er det Johan Arntzen som er troppssjef for 3. tropp, mens Dahlberg er troppssjef for 2. tropp og Rath Hansen for 1. tropp (da den opprinnelige troppssjefen fikk sammenbrudd).

¹³² Berg og Volla 1999:354

¹³³ RA, Rygge hovedflystasjon, RAFA-2298, eske Pd 22

¹³⁴ Henriksen m. fl. 2017:43

krigsdekorasjoner i Norge, bemerkes det at statuttene for Krigsmedaljen gir rom for tolkning, men at medaljen ofte har blitt tildelt militært personell av lavere grad, for ulike bragder.¹³⁵ I 1949 besluttet regjeringen at det ikke skulle tildeles flere Krigsmedaljer.¹³⁶ Likevel ble Arntzen tildelt Krigsmedaljen i 1952. Hvorfor? Tildeling av krigsdekorasjoner i ulik form og grad har vært gjenstand for diskusjon siden Norge ble med i krigen i 1940.¹³⁷ Da regjeringen offentliggjorde sin beslutning i 1949, ble det framsatt påstander om at felttoget i Norge ikke ble like høyt verdsatt som krigshandlinger på utefronten. Protokollkomiteen på Stortinget framstilte derfor spørsmålet om krigsdekorasjon for Odelstinget. Resultatet ble utdeling av flere krigsdekorasjoner, deriblant 50 krigsmedaljer.¹³⁸ I kongelig resolusjon av 4. januar 1952 ble Arntzen, samt fenrik Dahlberg og sersjant Hansen, alle tilhørende kp. 1/I/IR 16, tildelt Krigsmedaljen. De ble tildelt medaljen for at de under kampene i Nord-Norge i 1940 ”ved sin uredde og pågående opptreden (..) la for dagen mot og utholdenhet under meget store sjelelige og fysiske påkjenninger.”¹³⁹

For å komme i betraktning for Krigsmedaljen måtte man innstilles av militære myndigheter.¹⁴⁰ Hvem som innstilte Arntzen, Dahlberg og Hansen har det ikke lyktes meg å finne i arkivene, men forslaget kom fra Hærens overkommando i desember 1950.¹⁴¹ Det som kan sies er at Arntzen tydeligvis var et verdsatt befall, med en innsats for fedrelandet som utmerket seg. I sin beretning om kampene, nevnte generalmajor Carl Gustav Fleischer få navn, men han framhevet kompaniet til Arntzen og kampene som ble omtalt i begrunnelsen for medaljetildelingen: ”I hele første uke av juni blev det angrepet på denne delen av fronten, særlig av I/I.R. 16.”¹⁴²

Som militær under krigen, måtte Arntzen gjennom Den militære granskningskommisjonen etter krigen. Han måtte fylle ut et spørreskjema med spørsmål om deltagelse i felttoget, NS-medlemsskap, arbeid for tyskerne og motstandsarbeid. Det er blant annet med opplysninger fra dette skjemaet at hans deltakelse i felttoget kan beskrives. Videre vet vi derfra at han jobbet som byggkontrollør ved Skattøra flyhavn, for tyskerne. Arntzen var aktiv i motstandsbevegelsen. Om han jobbet for tyskerne for å tjene penger, for å finne

¹³⁵ Henriksen m. fl. 2017:40

¹³⁶ Henriksen m. fl. 2017:242

¹³⁷ Henriksen m. fl. 2017:35

¹³⁸ Forsvarsdepartementet, ”Innstillinger til Odelstinget”, 1950

¹³⁹ Forsvarsdepartementet, Kongelig resolusjon 4. januar 1952

¹⁴⁰ Henriksen m.fl. 2017:242

¹⁴¹ Forsvarsdepartementet, Kongelig resolusjon 4. januar 1952

¹⁴² Fleischer 1947: 59

informasjon til motstandsarbeidet, eller en kombinasjon, vites ikke. Granskingsutvalget veide arbeidet for tyskerne opp mot den senere illegale innsatsen hans.¹⁴³

Arntzen har tydelig hatt interesse for administrasjon og økonomi, og gjennomførte en 1-årig handelsskole i første del av krigen. Før krigen var hans sivile yrke forretningsfører, i Tromsø Bunkerdepot. I 1942 ble han arrestert av Gestapo, ”på grunn av papirer som ble funnet i Trondheim 1942”¹⁴⁴. Det var Henry Rinnans infiltrering av motstandsarbeidet i Troms Arntzen ble offer for. Gunnar Pedersen har i sin bok om militær motstand i nord, *Militær motstand i nord 1940-45: jakten på Tirpitz, Arnøytragedien, operasjon MARTIN og SEPALS*, beskrevet opprullingene som Arntzen var en del av: ”Tilbake i Tromsø begynte Sørensen og Nilsen en utstrakt reisevirksomhet. Gjennom fenrik Johan Arntzen i Tromsø fikk Sørensen rede på at løytnant Anton Moe i Målselv hadde organisert en militær gruppe.”¹⁴⁵ Rinnan jobbet for Sipo i Trondheim, men Sørensen trodde Rinnan jobbet mot tyskerne. Infiltreringen ble uansett utslagsgivende for Arntzen.

”Av de ca. 30 arresterte ble 18 satt fri etter noen uker, og 6 fikk straffer fra 6 måneder til ett år. Lars Berg og Johan Arntzen ble sittende på Grini til kapitulasjonen. Arne Sørensen (..) og løytnant Moe ble etter et opphold på Grini overført til Tyskland der de satt i konsentrasjonsleir til freden kom.”¹⁴⁶

Det stemmer ikke helt, Arntzen ble også overført til Tyskland. Han ble overført til Grini 17. april 1943 og videre til Sachsenhausen 28. juni samme år.¹⁴⁷ Der ble han til freden, står det oppført i oversiktsboka *Nordmenn i fangenskap 1940-1945*. Arntzen kom til Narvik via Sverige, 21. mai 1945. Tilbake i Norge ble han ansatt i Distriktskommando Nord-Norge og jobbet blant annet på lønningskontoret der.

Før han ble ansatt av Sentralkontoret for krigsgraver under Hærens overkommando høsten 1949, var han i Tysklandbrigade 481 og 491 som kompanisjef i Stabskompaniet.¹⁴⁸ Arntzen tjenestegjorde i Tysklandsbrigaden samtidig som blant andre Finn Guttormsen.¹⁴⁹ Guttormsen var ansatt på Distriktskontor for krigsgraver på Østlandet. Kan det være gjennom kontakter fra Tysklandsbrigaden at Arntzen fikk jobben for Sentralkontoret for krigsgraver i 1949? Det virker som en sannsynlig mulighet.

¹⁴³ RA, FD, RAFA-1232, Det sentrale granskingsutvalg for å granske befalets holdning/innsats under krigen 1940-1945, eske 94

¹⁴⁴ RA, FD, RAFA-1232, Det sentrale granskingsutvalg for å granske befalets holdning/innsats under krigen 1940-1945, eske 94

¹⁴⁵ Pedersen 1982:54

¹⁴⁶ Pedersen 1982: 56, Pedersen 1995:514-516

¹⁴⁷ Ottosen 1995: 100

¹⁴⁸ RA, Rygge hovedflystasjon, RAFA-2298, eske Pd 22 og, RAFA-1220/Dcb/L730

¹⁴⁹ RA, FPT, RAFA-2012/Bba/L01

Arntzen var representant for Sentralkontoret for krigsgraver som ”spesielt har til oppgave å ordne og føre tilsyn med krigsgravene i Nord-Norge.”¹⁵⁰ Dokumentene viser at han gjorde det han skulle. Det finnes noe korrespondanse mellom ham og distrikts- eller sentralkontoret, for å oppklare detaljer i regnskap og for å presisere gravbeliggenhet. Arntzen lagde for eksempel en utførlig rapport etter at flyttingen av enkeltgraver i Kistrand Herred var gjennomført, med regninger til de rette vedkommende.¹⁵¹ Han anbefalte å fjerne korsene på krigskirkegården i Høybuktkmoen, siden ”De er råtne og ser meget stygge ut.”¹⁵² I svaret ble det opplyst ”at i følge internasjonal avtale, som nylig er tiltrådt av Norge, skal nå hver enkelt krigsgrav være tydelig merket.”, og at han måtte komme med kostnadsoverslag over både tre- og stein-kors. I februar 1950 sendte han et kostnadsoverslag for tre- og steinkors. For cirka 1400 kors på Høybuktkmoen krigskirkegård ville det kostet ”ialt for steinstøtter ca. kr.100,000. og for trekors ca. kr. 16,000.”¹⁵³ (Tilsvarende i overkant av to millioner kroner og 330 000 kroner i dagens verdi.¹⁵⁴) Det skjedde ikke mer på Høybuktkmoen krigskirkegård før alle gravene ble gravd opp og likene fraktet til Tjøtta i 1951.

Arntzen holdt seg godt orientert om internasjonale lover som var aktuelle i arbeidet med sammendragningen av krigsgraver. I et brev til Syvertsen ber han også om å få oversendt Haagkonvensjonene.¹⁵⁵ På dette tidspunktet, i begynnelsen av 1950, rapporterte han altså før han foretok seg noe med de ødelagte korsene. Høsten 1950 sprengte han minnesmerker på Saltfjellet først, og rapporterte om det etterpå. Arntzen argumenterte da både med at minnesmerkene var ødelagte og misvisende på grunn av at selve gravene var flyttet.

Det er tydelig at han reiste rundt i hele Nord-Norge, ettersom postadressen ble endret nesten fra brev til brev. Han oppholdt seg innimellom på Skreia i Toten og ønsket å ha stasjon der siden ”det er den eneste plass jeg tror å kunne få tegne skisser o.l. i noenlunde ro.”¹⁵⁶ Sjefen for Sentralkontoret for krigsgraver, Syvertsen, viste til en telefonsamtale med Arntzen i desember 1949, der Arntzen ”opplyser å være ferdig i Porsangerområdet nå til jul og ber snarest om nye oppgaver.”¹⁵⁷ Han arbeidet altså raskere enn Distriktskontoret fikk ordnet arbeidsoppgaver. Han gikk geografisk til verks og etter arbeid i Nord-Rana rapporterte

¹⁵⁰ RA, KGT, RAFA-2018, eske 31, mappe 11

¹⁵¹ RA, KGT, RAFA-2018, eske 31, mappe 11

¹⁵² RA, KGT, RAFA-2018, eske 31, mappe 11

¹⁵³ RA, KGT, RAFA-2018, eske 31, mappe 11 ”Ad. kors til Høybuktkmoen Krigskirkegård.”

¹⁵⁴ SSB, ”Beregn prisendring selv,” 02.05.2018 (lest). <https://www.ssb.no/kpi?fokus=true> 100 000 kr i februar 1950, omregnet til januar 2018, Beregningene viser utviklingen i kroneverdien når en tar utgangspunkt i konsumprisindeksen.

¹⁵⁵ RA, KGT, RAFA-2018, eske 31 ”Kjære kaptein Syvertsen” 18.januar 1950 Haagkonvensjonen gikk nok for å være det samme som Genèvekonvensjonen.

¹⁵⁶ RA, KGT, RAFA-2018, eske 31, mappe 11, brev til ”Kjære kaptein Syvertsen!” 2. oktober 1950

¹⁵⁷ RA, KGT, RAFA-2018, eske 31, mappe 11, Brev til Distriktskontoret for krigsgraver 5.12.1949

Arntzen på nyåret 1951, og kom med forslag til sammendragninger, vedlikehold og kostnadsoverslag. Før forslagene kunne gjennomføres, ble de oversendt og godtatt av Forsvarsstaben.¹⁵⁸

I arbeidet med oppgravingen førte Arntzen regnskap med alt av utgifter til sammendragning og vedlikeholdsarbeidet med krigsgravene. Slik fikk han erfaring i å regne ut hva en sammendragning per grav ville koste. Her er et eksempel fra rapporten etter flytting av lik til Høybuktmoen krigskirkegård: ”Total utgifter blir da kr. 3409,44 som utlignet på 76 lik utgjør en sum av ca. kr. 45.- pr lik i gjennomsnitt.”¹⁵⁹ I rapporten over flytting av russiske lik i Kistrand Herred, har han etter utregningen kommet fram til at: ”Omkostningene pr. oppgravet lik ligger i gjennomsnittlig på kr. 124,89 noe som etter min oppfatning er altfor dyrt, men det har sin naturlige forklaring i årstiden og de store avstander mellom hver gravplass.”¹⁶⁰ I forkant av Operasjon asfalt, ble Arntzen rådført og han kom med en prisantydning på 100 kroner per grav. (I dagens verdi vil det si cirka 1683 kroner per lik.¹⁶¹) Med utsagnet ”Kaptein Arntzen (som dessverre fra 1. juli forlater sin stilling og går over i Flyvåpnet)”¹⁶² kan vi forstå det slik at arbeidsgiver var tilfreds med arbeidet Arntzen utførte.

Fra 1. juli 1951 var det meningen at Arntzen skulle over i en stilling ved Rygge flystasjon, som han hadde søkt på. Behovet for en egnet mann i felten, gjorde at Arntzen måtte utsette jobben på Rygge til Operasjon asfalt var gjennomført. I arbeidet som førte fram til rapporten fra Nord-Rana, hadde Arntzen vært på befaring og foretatt ”oppdrydding”.¹⁶³ I denne rapporten fra november 1950, går det fram at han hadde fjernet minnesmerker ”av hensyn til de mange utenlandske turister som hver sommer farer rundt og fotograferer og siden rapporterer om det dårlige vedlikehold av kkg. o.l. på plasser hvor det forlengst er ordnet opp.”¹⁶⁴ Det er denne avgjørelsen Arntzen skal bli mest kjent for i vår tid, og sprengningen av minnesmerkene ble et av de største stridstemaene i Operasjon asfalt.

Argumentet for å sprengre minnesmerket på Bjørnelva i 1950, var altså hensynet til turistene, siden minnesmerket var i så dårlig forfatning. Sentralkontoret for krigsgraver

¹⁵⁸ RA, KGT, RAFA-2018, eske 31, mappe 11

¹⁵⁹ RA, KGT, RAFA-2018, eske 30, mappe 1, Rapport til H.O.K. Sentralkontor for Krigsgraver fra Kpt. J. Arntzen, 23. november 1949.

¹⁶⁰ RA, KGT, RAFA-2018, eske 31, mappe 11, Rapport til H.O.K. Sentralkontor for Krigsgraver fra Kpt. J. Arntzen, 17. desember 1949.

¹⁶¹ SSB, ”Beregn prisendring selv,” 02.05.2018 (lest). <https://www.ssb.no/kpi?fokus=true> (100 kr i juni 1951, omregnet til januar 2018, Beregningene viser utviklingen i kroneverdien når en tar utgangspunkt i konsumprisindeksen.

¹⁶² RA, KGT, RAFA-2018, eske 26, mappe 5

¹⁶³ RA, KGT, RAFA-2018, eske 31, mappe 11, Til Forsvarsdepartementet I.4. fra E. Syvertsen, 26. september 1951

¹⁶⁴ RA, KGT, RAFA-2018, eske 31, mappe 11

presiserte videre i sitt forsvar for sprengningen, at minnesmerkene ikke var monumenter, men gravmerker. Med inskripsjoner som ”Her hviler...” og lignende, var de bare ”egnet til å skape misforståelser om at stedene fremdeles var i bruk som gravplasser.” Det ble også presisert at ”Overføring av gravmerkene til den nye gravplassen var utelukket.”¹⁶⁵ Borte var merknadene om å følge Genèvekonvensjonen. Men er det mulig at for eksempel Bjørnelvamonumentet, der de sprengte steinene fortsatt ligger i god forfatning på Saltfjellet, kunne vært overført til Hestbrinken krigskirkegård, dit gravene var flyttet? Antagelig, men en slik operasjon ville blitt kostbar. Finn Rønnebu antyder at turistene som Arntzen skulle skåne for synet av det ødelagt monumentet, var sovjet-russerne som dro rundt for å inspisere og at det dermed tok seg dårlig ut med rapportering om dårlig vedlikehold.¹⁶⁶ Men det virker tvilsomt at eventuelle sovjet-russiske rapporter om sprengte minnesmerker og gravmerker skulle ta seg bedre ut.

Arntzen startet opp med Operasjon asfalt på Høybuktnoen 28.juli 1951.¹⁶⁷ Da hadde Forsvarsdepartementet fortsatt ikke fastsatt Tjøtta som det endelige målet, men transporten med skip var ordnet. For å sikre gjennomføringen av planen, var det flere som deltok. Blant andre etterretningstjenesten, kaptein Overdale fra Forsvarsstaben og kaptein Sneffjellå, E-offiser, som var med på hvert sitt skip. Et skip fra kystvakta fulgte transportskipene. Feltprest Finn Guttormsen, var på Tjøtta for å forberede slik at alt var klart da transporten med likene ankom. Rundt omkring var det lokale gravere som gjennomførte oppgravingen. Kanskje kunne Arntzen dra fordel av at han hadde mange bekjente fra de ulike militæroppholdene i Nord-Norge. I *Saltdalsboka* skrives det at ingen militære var tilstede under oppgravingen og at det var en mann fra Sørfold som ledet arbeidet.¹⁶⁸ I et notat fra november 1951 av statssekretær ved Forsvarsdepartementet, Andreas Andersen, framkommer det at Arntzen ikke har vært tilstede etter oppgravingen, for eksempel i Skibotn.¹⁶⁹ Kanskje naturlig, tatt i betraktning Nord-Norges utstrekningen og tiden som var til rådighet. Hvordan kommunikasjonen mellom Arntzen og hans arbeidsfolk har foregått finnes det lite spor av i arkivene, men det var Arntzen som hadde ansvaret for oppgraving, oppbevaring, lagring og opplasting av likene. I pressen var det han som ble omtalt, kritisert og karakterisert sammen med regjeringen. Var han ”gravskjender-kapteinen”¹⁷⁰, som Friheten omtalte ham?

¹⁶⁵ RA, KGT, RAFA-2018, eske 31, mappe 11, Til Forsvarsdepartementet I.4. fra E. Syvertsen, 26. september 1951

¹⁶⁶ Rønnebu 2017:153-154

¹⁶⁷ RA, UD, S-2259, eske 3709, Melding til Statssekretær Boyesen fra Kpt. Arntzen 5/10 1951

¹⁶⁸ Ellefsen 1986:120

¹⁶⁹ RA, KGT, RAFA-2018, eske 26, mappe 5, ”Notat: fjernelse av minnesmerker og gravstøtter fra russiske graver under gjennomføringen av operasjon Asfalt”

¹⁷⁰ Friheten 20.10.51 utklipp i RA, UD, S-2259, eske 3710.

Operasjon asfalt skulle gå så stille som mulig for seg, men måtte ha godkjenning fra kirke- og helsemyndigheter for å være innenfor lovene om gravlegging. Derfor ble det tatt kontakt og sendt et skriv i begynnelsen av juli 1951 til de to departementene. I tillegg til å godkjenne planen ble departementene bedt om å sende ut et rundskriv til de aktuelle lokale myndighetene. Helsedirektoratet, med Karl Evang som helsedirektør, gjorde dette. Mellom Kirkedepartementet og Forsvarsdepartementet skjedde en kommunikasjonssvikt og rundskrivet fra Kirkedepartementet kom ikke av gårde før i begynnelsen av september.¹⁷¹ Da var gravingen allerede godt i gang mange steder. De første ukene av operasjonen var altså ikke lokale myndigheter informert, noe som naturlig nok ga Arntzen mer motstand enn nødvendig. I tillegg oppsto det problemer med de første papirsekkene som likene skulle fraktes i,¹⁷² noe som heller ikke bidro positivt verken i arbeidet eller på inntrykket til eventuelle observatører. Myndighetene var tydeligvis forberedt på noe lokal motstand, og Arntzen hadde med seg en attest fra Forsvarsdepartementet som kunne framvises ved eventuelle spørsmål.¹⁷³

Instruksen for Operasjon asfalt for ”kontaktmann i Nord-Norge”¹⁷⁴ hadde klare punkter om pietetshensyn i arbeidet og at monumenter skulle ”lates uberørt”¹⁷⁵ så fremt det var mulig. Likevel skrev avisene stadig om sprengning av minnesmerker og lemfeldig omgang med likene. Forsvarsdepartementet var tydeligvis ikke orientert om alle detaljene i arbeidet, og Sentralkontoret måtte høsten 1951 gjøre rede for sprengningen av blant annet Bjørnelva-monumentet fra 1950. Utenriksdepartementet presiserte i pressen at instruksen sa at monumenter ikke skulle ødelegges.¹⁷⁶ Det måtte likevel innrømmes at noen var fjernet og årsakene ble oppgitt å være at de lå i veien for oppgravingen av lik, og at minnesmerkene var ødelagt av ”frost og væte”. På høsten kom en innskjerping av instruksen, der behovet for pietetshensyn ble understreket og det ble gjort klart at ”monumenter eller gravstener ikke må ødelegges. Dersom gravstener må flyttes, skal det tas vare på dem. Likeså med gravkors.”¹⁷⁷ Videre ble Arntzen anmodet om å pålegge arbeidslagene å følge instruksen nøye og ta kontakt med lokale myndigheter på stedet før de startet gravingen.¹⁷⁸

¹⁷¹ RA, KGT, RAFA-2018, eske 26, mappe 4

¹⁷² Papirsekkene for å frakte lik i, skulle inneholde et asfaltlag for å forhindre fukt og ødeleggelse. Det ble brukt slike sekker på kontinentet ved krigsgravarbeid. Eriksen og Pharo 1997:63

¹⁷³ RA, KGT, RAFA-2018, eske 26, mappe 5

¹⁷⁴ RA, KGT, RAFA-2018, eske 26, mappe 5, Sammendragning av de russiske krigsgraver. Operasjon asfalt. Instruks for kontaktmann i Nord-Norge. 23. juli 1951

¹⁷⁵ RA, KGT, RAFA-2018, eske 26, mappe 5, Sammendragning av de russiske krigsgraver. Operasjon asfalt. Instruks for kontaktmann i Nord-Norge. 23. juli 1951

¹⁷⁶ Dagbladet 24.09.51, utklipp i UD, S-2259, eske 3710

¹⁷⁷ RA, KGT, RAFA-2018, eske 27, mappe 5. Signal til kaptein Overdale, fra Statssekretæren

¹⁷⁸ RA, KGT, RAFA-2018, eske 27, mappe 5

Forsvarsdepartementet viste stor interesse for monumenter og gravmerker. Om det var på grunn av redsel for fremtidige sovjet-russiske inspeksjoner eller takket være massiv presseomtale, er vanskelig å si. I oktober 1951 var Arntzen og Guttormsen på et besøk hos statssekretæren, der det kom fram at: ”Statssekretæren var meget interessert i det som var nevnt i avisene om gravsteinene.”¹⁷⁹ Var de klar over at fjerning av minnesmerker kunne bety beskyldninger om å utslette minnet om russerne? Alle listene og rapportene etter Operasjon asfalt har et felt tilegnet monument eller gravmerke, der det står oppført om monument finnes og i så fall i hvilken tilstand. Mange av listene inneholder også en kommentar om hvorfor et monument eventuelt er fjernet. Uffe Drost, som har drevet med kartlegging av krigsfangeleirene i Nordland fylke, har gjennomgått en del av listene hos krigsgravtjenesten. Drost fant mange uoverensstemmelser, både når det gjaldt hvilke originalmonumenter som eksisterer, og hvilke monumenter som var satt opp av krigsgravtjenesten etter Operasjon asfalt.¹⁸⁰ Her er et eksempel på at detaljene fra krigsgravtjenestens egne arkiver ikke nødvendigvis stemmer: I det nevnte notatet fra Arntzens visitt hos statssekretæren i oktober 1951 står det: ”Arntzen fortalte at det var kun to steder hvor steinene var sprengt, det var Skafferhullet og Narvik.”¹⁸¹ I en liste etter at Operasjon asfalt var ferdig sto det at monumentet i Narvik er ”intakt”.¹⁸² Et annet eksempel er Neverdal i Meløy. Der ble det satt opp ”en bauta” rett etter krigen til minne om de krigsfangene som døde, og den står der fortsatt.¹⁸³ Men det er ikke registrert noe monument i Meløy på noen av de tilgjengelige listene.

Monumenter var et viktig tema i den norsk-sovjetiske kommisjonen som ble nedsatt i forkant av Asfalt II.¹⁸⁴ Norge hadde i noten til Sovjet 8. november 1951 sagt at det skulle settes opp monument på stedene der det tidligere hadde vært gravlagt sovjet-russiske krigsfanger. Våren 1952 utarbeidet kommisjonen et forslag til reising av minnesmerker.¹⁸⁵ Dette førte til at Forsvarsstaben sendte et skriv der de sterkt frarådet forslaget. Å sette opp monumenter som sovjet-russerne hadde grunn til å oppsøke, ville gjøre Operasjon asfalt bortkastet, mente de.¹⁸⁶

Forsvarsdepartementet anså Arntzen for å være en ”egnet mann” for Operasjon asfalt. Hva var det som gjorde ham ”egnet”? Det må ha vært litt av en jobb å dra rundt og grave opp

¹⁷⁹ RA, KGT, RAFA-2018, eske 26, mappe 5

¹⁸⁰ Drost 2002:147-161 og Drost 2003:212-214

¹⁸¹ RA, KGT, RAFA-2018, eske 26, mappe 5

¹⁸² RA, KGT, RAFA-2018, eske 26, mappe 5. Jeg antar at ”steinen” refererte til monumentet.

¹⁸³ Elever ved Neverdal skole 2012:90-93

¹⁸⁴ Asfalt II var sammendragningen av de russiske krigsgravene i Sør-Norge

¹⁸⁵ RA, KGT, RAFA-2018, eske 26, mappe 5

¹⁸⁶ RA, KGT, RAFA-2018, eske 26, mappe 5

rundt 8000 lik. Men Arntzen sa seg villig til å gjøre det. Han hadde ”lokalt kjennskap og sitt kontaktapparat i orden.”¹⁸⁷ Forsvarsdepartementet ansatte en ”habil mann” som ledet det midlertidige kontoret i Harstad som holdt kontakt med Vesteraalske Dampskibsselskab. Lederen på kontoret holdt videre kontakt med sin ”inspektør i marken, som igjen ved sine kontaktmenn vil organisere oppgravinger og oppkasting.”¹⁸⁸ Arntzen var mannen som egnet seg som inspektør i marken og ikke som leder på kontoret. Operasjonen skulle dessuten være hemmelig, slik at det var behov for noen som kunne holde en så lav profil som mulig. Det kan imidlertid se ut som de ansvarlige var noe usikker på Arntzen. Det ble stadig poengtert at Arntzen til enhver tid måtte rapportere hvor han befant seg, slik at han var mulig å få tak i. Instruksen sa at han skulle ”stå i kontinuerlig kontakt med Sentralkontoret”.¹⁸⁹ Poenget ble gjentatt i flere skriv utover høsten, blant annet i nevnte notat fra visitten hos Statssekretæren i Oslo 10. oktober 1951. Der ble Arntzen pålagt regelmessig å melde sine oppholdssteder til sekretær Stampe.¹⁹⁰

Hvorfor var behovet så sterkt for å vite hvor Arntzen oppholdt seg? Var de redde for hva han kunne finne på, eller lå årsaken i operasjonens sensitivitet? I forhold til minnesmerker, skrev *Nordland Arbeiderblad* 9. oktober 1951: ”De monumenter som ble satt opp i 1945 var helt eller delvis forfalt”.¹⁹¹ Det vil si at påstandene fra Arntzen om at en del av monumentene var skadet eller ødelagt, er holdbare. I følge vitneutsagn, og egen rapportering, hadde Arntzen argumentert med at Bjørnelvamonumentet måtte sprenges av hensyn til turister. Dette var også noe han og Sentralkontoret brukte som argument for at gravene i Nord-Rana måtte fikses: ”I samme rapport meddeles at Bolna kkg, ser næsten verre ut enn Brennhei kkg, og da den ligger kloss i riksvei 50 etterlater den et forstemmende inntrykk på turister som farer forbi.”¹⁹²

I Lebesby, etter innskjerpingen av instruksene, avventet Arntzen nærmere ordre før han foretok seg noe og viste slik tegn på å følge ordre.¹⁹³ I et annet tilfelle viste Arntzen at han er opptatt av reglement. I et svarbrev til Distriktskommando Nord-Norge presiserte han tjenesteveiene: ”Jeg kan ut i fra dette ikke beordres til å utføre noen tjeneste for DKN uten at

¹⁸⁷ RA, KGT, RAFA-2018, eske 33, mappe 2 ”Hovedplan for sammendragning av de Sovjet-russiske krigsgraver i Norge. (Operasjon Asfalt)”

¹⁸⁸ RA, KGT, RAFA-2018, eske 33, mappe 2 ”Hovedplan for sammendragning av de Sovjet-russiske krigsgraver i Norge. (Operasjon Asfalt)”

¹⁸⁹ RA, KGT, RAFA-2018, eske 26, mappe 5, Sammendragning av de russiske krigsgraver. Operasjon asfalt. Instruks for kontaktmann i Nord-Norge. 23. juli 1951

¹⁹⁰ RA, KGT, RAFA-2018, eske 26, mappe 5

¹⁹¹ RA, KGT, RAFA-2018, eske 27, mappe 4, avskrift av *Nordland Arbeiderblad* 9.10.51

¹⁹² RA, KGT, RAFA-2018, eske 30, mappe 2

¹⁹³ RA, KGT, RAFA-2018, eske 27, mappe 2 og mappe 3

det går vanlig tjenestevei over Sentralkontoret eller FD.”¹⁹⁴ I et annet tilfelle måtte derimot departementet kontaktes for å avgjøre en ”kompetansestrid” mellom Overdale og Arntzen, om arbeidstillatelse til en finsk statsborger, der Arntzen hadde overprøvd Overdales ordre.¹⁹⁵ At han tok egne avgjørelser, viser også et skriv der det går fram at Arntzen var i Oslo i oktober 1951, uten at han hadde gitt beskjed til departementet, selv om han til stadighet fikk høre at han måtte oppgi hvor han befant seg.¹⁹⁶

Kan det være at Arntzen var egenrådig og opererte på eget initiativ utenom instruksene? Ut fra de dokumentene jeg har undersøkt i denne oppgaven, er spørsmålet vanskelig å avgjøre. Det kan være at Arntzen oppriktig mente at monumentene var så ødelagte at de måtte bort, men ingenting tyder på at han hadde noe ønske eller plan om at de skulle erstattes. I tillegg har monumentene blitt liggende igjen etter sprengingen, for eksempel i form av en steinhaug på Bjørnelva. De ser ikke mindre ødelagt ut slik. Utover rapporten fra 1950 om befaringen i Saltdal, er det lite informasjon å finne om situasjonen rundt sprengningen som ble gjort da. Historiker Marianne N. Soleim referer til *Nordland Arbeiderblad* som hadde snakket med en anleggsarbeider, der Arntzen hadde uttalt til ham at monumentet måtte sprenges på grunn av at det var uhyggelig for turistene å se det.¹⁹⁷ Gaute Rønnebu mener at det virker mer som en anekdote enn et pålitelig vitneutsagn,¹⁹⁸ men det stemmer med argumentene i hans egen rapport.

Påstander om lemfeldig omgang med likene har ofte vært framsatt. Var det noe i påstandene? Utenom skriverier i avisene, framkommer det også andre tegn på at oppgravningen ikke bestandig foregikk som den skulle. I et brev til Distriktskontoret for krigsgraver Nord-Norge fra Søreisa menighetsråd står det: ”Da det var gjort et meget slett arbeid av de som hadde påtatt seg arbeidet med oppgraving av russergravene.”¹⁹⁹ I sin rapport etter Operasjon asfalt skrev E-offiser Ole Snefjellå at kritikken mot operasjonen var delvis berettiget. En av de uheldige sidene ved gjennomføringen var at ”Selve oppgravingsarbeidet er ikke alltid gjennomført under tilstrekkelig ansvarlig kontroll.”²⁰⁰ Siden det var Arntzens jobb å følge med all jobb på landjorda, kan utsagnet oppfattes som kritikk av Arntzen fra Snefjellå. Til Arntzens forsvar understreket planene et ansvar for å gjøre arbeidet minst mulig kostbart. I et notat fra Utenriksdepartementet stod det: ”men flytningsutgiftene vil kunne

¹⁹⁴ RA, KGT, RAFA-2018, eske 31, mappe 11

¹⁹⁵ RA, KGT, RAFA-2018, eske 27, mappe 4

¹⁹⁶ RA, KGT, RAFA-2018, eske 26, mappe 5

¹⁹⁷ Soleim 2016:124

¹⁹⁸ Rønnebu 2014:89

¹⁹⁹ RA, KGT, RAFA-2018, eske 28, mappe 6 Brev til Distriktskontor for krigsgraver Nord-Norge, fra Søreisa menighetsråd 6. mai 1954

²⁰⁰ RA, KGT, RAFA-2018, eske 27 mappe 4

bringes atskillig ned hvis vi kunne finne frem til en ordning med symbolsk flytning.²⁰¹ Men hva symbolsk flytning innebar, og hva som eventuelt hadde blitt sagt til Arntzen, framkom ikke.

Arbeidet som representant for Sentralkontoret for krigsgraver i Nord-Norge gjaldt alle nasjonaliteters krigsgraver. Arntzen var orientert om trusselbildet myndighetene tegnet av Sovjet, ifølge en uttalelse fra Lødingen sogneprestembede til Forsvarsdepartementet:

”En gang i 1950 om sommeren fikk jeg besøk av en militær person – så vidt jeg husker en kaptein – som vilde besigtige de krigsgraver en hadde her. Under konferansen uttalte vedkommende at det var en erfaring en hadde at russiske offiserer meget ofte vilde besigtige russiske krigsgraver, som svært ofte ligger i nærheten av norske festningsanlegg.”²⁰²

Et annet eksempel er et brev til Syvertsen der Arntzen skrev: ”Den russiske marineattasjeen som i sommer besøkte N-Norge under påskudd av at han skulle besøke de russiske krigsgraver var ikke noe særlig interessert i sine landsmenns gravsteder.” Arntzen undret seg videre over at marineattasjeen ikke ville besøke de store krigskirkegårdene som var i Nordland fylke. Og konkluderte: ”men det er jo morsomt å følge med litt i det lille spill nasjonerne seg imellom driver.”²⁰³ En del militære var før andre verdenskrig langt til høyre på den politiske akse, og noen var medlem i Nasjonal samling.²⁰⁴ For å sjekke om dette var tilfelle med kaptein Arntzen, sjekket jeg medlemsregistrene i arkivet etter Nasjonal samling i Riksarkivet. Det var ingen spor etter kaptein Arntzen der. Det er likevel interessant å spørre seg hvilken påvirkning det militære miljøet Arntzen var en del av, eventuelt kan ha hatt på ham. Sigurd Grønmo har kartlagt interesser og holdninger blant norske offiserer 1918-1970, i boka *Militære meninger*. Der skriver han under overskriften ”40-årene. Krigserfaringer og alliansepolitikk”: ”Alliansepolitikken betydde også en klargjøring av Norges plass i den internasjonale situasjonen: Offiserenes holdning til de *vestlige land* var nå enda mer positiv enn før krigen, og holdningen til *sovjet* var igjen klart negativ.”²⁰⁵

Oppholdet i Tysklandsbrigaden i tiden da den kalde krigen tilspisset seg, kunne vært et bidrag til antikommunistiske holdninger. Det ble rapportert om at de militære ofte endret

²⁰¹ RA, UD, S-2259, eske 3708

²⁰² RA, KGT, RAFA-2018, eske 26, mappe 4, Henvendelse til Forsvarsdepartementet fra Lødingen spr.embete 10.juli 1951

²⁰³ RA, KGT, RAFA-2018, eske 31, mappe 11, brev til Syvertsen fra Arntzen 2. oktober 1950

²⁰⁴ Grønmo 1975:16-17

²⁰⁵ Grønmo 1975:167

holdning til den tidligere fienden Tyskland etter oppholdet i Tysklandsbrigaden. Den kalde krigen hadde gitt en ny fiende, sovjet-russerne.²⁰⁶

Hvem var kaptein Arntzen?

Sprengte han minnesmerker som en del av et systematisk arbeid for å utslette minnet om de sovjet-russiske krigsfangene? Kildene jeg har undersøkt gir ikke noe entydig svar. Det militære miljøet Arntzen var en del av etter krigen hadde klare antisovjetiske holdninger. Men Arntzen hadde vært alliert med russerne under krigen, og kjempet mot tyskerne. Han hadde sågar kjempet mot tyskerne på en så utmerket måte at han fortjente Krigsmedaljen. Under krigen jobbet han og tjente penger for Tyskland, men bidro også til illegalt arbeid. Han satt i fangeleir i Tyskland, og hadde kanskje kjennskap til samme frihetsberøvelse som de sovjet-russiske krigsfangene i krigsfangeleirene i Norge. Kildene forteller at Arntzen var pliktoppfyllende og selvstendig i arbeidet sitt, men om det var plikt eller egenrådighet som gjorde at minnesmerker på Bjørnelva og andre steder ble sprengt, er fortsatt uklart.

Fortellingen om Arntzen har derimot vært ensidig preget. I narrativet om Operasjon asfalt har han blitt tildelt rollen som lakei for forsvarsminister Jens Christian Hauge, med utpreget antisovjetiske holdninger og et ønske om å bidra til at minnet om sovjet-russiske krigsfanger ble borte. I dette narrativet utfører han enten direkte ordre fra den proamerikanske forsvarsministeren, eller virker som overivrig kaptein i jobben med å fjerne krigsgraver, slik man kan lese i Tor Jacobsens bok: ”Men kapteinen har sine ordrer å gå etter: - Jeg står kun til ansvar for den norske regjering, og etter ordre fra denne vil oppgravingen bli gjennomført!”²⁰⁷ Eller hos historiker Soleim: ”Fra kaptein Arntzen side ble det generelt argumentert med at dynamitt var nødvendig hvis monumentene enten var i veien for gravingen eller i dårlig forfatning.”²⁰⁸

Hvordan kan Assmanns glemsler bidra i fortellingene om Arntzen? Denne oppgavens bidrag til å få fram fortellingen om Arntzen faller inn i historiografien til Operasjon asfalt og de sovjet-russiske krigsfangene. Det er glemsel nummer sju, terapeutisk glemsel. Vi vil finne ut hva som faktisk skjedde slik at vi kan forholde oss til minnene.²⁰⁹ Lokalt har det vært skrevet om krigsfangene og krigsfangegravene opp gjennom årene. Folk har ikke glemt, men folk har kanskje ikke snakket så mye om temaet. Da er det mer snakk om at vi kan plassere det i glemsel nummer tre, selektiv glemsel. Erindringsrammen har endret seg slik at

²⁰⁶ RA, FD, RAFA-1220/Dgb/759

²⁰⁷ Jacobsen 1988:106

²⁰⁸ Soleim 2016: 108

²⁰⁹ Se kapittel 1, om Assmanns 7 former for glemsel

samfunnet er villig til å ta fram minnene om krigsfangene og krigsfangegravene. Kaptein Arntzen som en del av det. Han var kanskje den brikken som gjorde Operasjon asfalt mulig å få gjennomført så raskt. På grunn av økonomien, ble det i utgangspunktet sett bort fra alternativet med å samle alle gravene i Nord-Norge i én krigskirkegård. Norge var midt i gjenreisningsarbeidet etter krigen og hadde begrensede ressurser til rådighet. Da passet det bra med en mann med erfaring fra feltet. ”Kaptein Arntsen (..), fortalte at han etter sine erfaringer i Nord-Norge skulle påta seg å flytte alle graver for en gjennomsnittlig pris av kr. 100,- pr. grav, transportomkostninger heri iberegnet.”²¹⁰ Dermed hadde Forsvarsdepartementet et argument: ”Utgiftene vil dog ikke bli så avskrekkende som man her i departementet hittil har trodd.”²¹¹

For å sette i gang oppgraving av rundt 8000 lik, trengs det ressurser. Hvordan var det mulig både å få vedtatt operasjonen i regjeringen og å gjennomføre den? Hvilke sikkerhetspolitiske sider kunne påvirke Arntzens avgjørelser i feltet?

²¹⁰ RA, KGT, RAFA-2018, eske 26, mappe 5 Notat til Statsråden, 30/6-51

²¹¹ RA, KGT, RAFA-2018, eske 26, mappe 5 Notat til Statsråden, 30/6-51

Kapittel 4 Den historiske rammen rundt håndteringen av de sovjet-russiske krigsgravene

Når man leser om Operasjon asfalt kan man få inntrykk av at operasjonen ble påbegynt flere år tidligere enn den faktisk ble. ”Planleggingen av ”operasjon asfalt” startet i 1948 med sikte på å etablere et felles gravsted på Tjøtta.”²¹² skriver Soleim. Det samme skriver Bones: ”Fra norsk side starta planlegginga av ”Operasjon asfalt” i 1948, etter utbruddet av den kalde krigen.”²¹³ Hos Halvor Fjermeros kan man lese at operasjonen var et hastverksarbeid som plutselig oppsto i 1951: ” Sommeren 1951 ble plutselig en hasteplan for [de sovjetiske] krigsgravene vedtatt. Den ble døpt ”Operasjon asfalt” og tok mål av seg til å grave opp og flytte rundt 8000 krigsfangelik i løpet av noen hektiske høstmånader.”²¹⁴ Ble operasjonen påbegynt i 1948, eller oppsto den plutselig i 1951?

Etter å ha undersøkt dette spørsmålet, skal jeg se på konteksten Operasjon asfalt ble gjennomført i. Er det slik at konteksten mer må sees på som selve årsaken til utarbeidelse av en hemmelig operasjon? I ettertid har mangt og meget blitt hevdet om Operasjon asfalt, og ofte at den kalde krigen drev Norge til å fjerne minnene om de sovjet-russiske krigsfangene. Men hvilke reaksjoner møtte Operasjon asfalt i sin samtid? ”Kirkegårdskrig” skriver Eidsaunet, mens Rønnebu hevder at ”Operasjon Asfalt møtte ikke nevneverdig motstand”²¹⁵ Til slutt i kapitlet skal jeg se nærmere på samtidens holdninger i 1951, blant annet ved hjelp av avisutklipp.

Fra krigsgraver til utenrikspolitikk

Som jeg var inne på i kapittel to, skjedde det samling av krigsgraver også under okkupasjonen av Norge. Okkupasjonsmakten utførte selv sammendragning av graver og sto blant annet bak Ekeberg krigskirkegård for tyske falne. Da freden kom i mai 1945 var Norge blitt siste hvilested for døde fra en rekke land, både fra Jugoslavia, Polen, Det britiske samveldet, Frankrike, Nederland, Sverige, Danmark og Tyskland. De døde var både soldater som hadde falt i kamp, tvangsarbeidere og fanger som hadde blitt drept av blant annet sult og tortur. Nord-Norge inneholdt spesielt mange graver, på grunn av tyskernes bruk av krigsfanger til arbeid på vei og jernbane. Etter krigen oppsto behovet for en oversikt over gravene, av flere hensyn. For det første ønsket de etterlatte å vite hvor deres kjære lå begravet, men også hygieniske årsaker spilte inn, som for eksempel at lik kunne ligge begravd i nærheten av

²¹² Soleim 2016:8

²¹³ Bones 2007:81

²¹⁴ Fjermeros 2013: baksiden

²¹⁵ Rønnebu 2017:154

bebyggelse og drikkekilder til folk og fe. Forklaringen bak sprengningen av minnesmerket på Storsvollen i 1950, var ”av hensyn til eieren som ville bryte opp landet til nybrått.”²¹⁶ I juni 1945 gikk det ut et skriv til alle lensmenn i Troms og Nordland fra Forsvarets Distriktskommando Nord-Norge der de bes innrapportere ”Alle gravplasser og krigskirkegårder utenom de vanlige kirkegårdene. (..) Alle kirkegårder som under krigen er blitt benyttet som begravellesplass for personell fra norske og allierte styrker. (..) Alle kirkegårder som er blitt benyttet til begravelse av tysk personell.”²¹⁷ Her er et eksempel på hvordan situasjonen var lokalt: I Saltdal ble det dannet en ”Fangegravnemnd”, etter anmodning fra motstandslederen Anton Johnsen²¹⁸ til lensmenn, ordførere, distriktsleger og sogneprester om ”å danne en komité” for å planlegge skikkelige gravsteder.” Sogneprest Vågdal var leder av nemda.²¹⁹ Det hadde vært mange krigsfangeleire i området, og stort sett gravsted ved hver leir. Komitéen skulle ”finne fram til gunstig beliggene samleplasser for en eller flere felleskirkegårder. Det skulle taes hensyn til antall døde, hvor de lå begravet, og at kirkegården skulle ligge på en pen og fredelig plass. Likeledes måtte de pietetsmessige hensyn være tilfredsstillende.”²²⁰

I juli 1945 gikk det ut en pressemelding fra Distriktskommando Nord-Norge som alle avisene i landsdelen ble bedt om å gjengi. Der sto det blant annet:

”I dette kommandodistrikt finnes det mange spredte graver, hvori falne eller henrettede allierte, særlig russere er lagt. Både av pietetshensyn og av andre årsaker er det ønskelig at samling av disse graver til nærmeste kirkegårder snarest kan finne sted. Enkelte steder kan det av plasshensyn bli nødvendig å innvie nye kirkegårder.”²²¹

Derfor ønsket distriktskommandoen at alle som visste om spredte graver, på egen grunn eller andres, meldte dette til sognepresten. Sogneprestene ble bedt om å melde videre til bispedømmene, som sammen med distriktskommandoen skulle sørge for at informasjonen ble videreformidlet, slik at de tyske avdelingene som fortsatt var i landet, kunne utføre arbeidet med samlingen av gravene.²²² Det gikk en del skriv fram og tilbake og ikke alle var fornøyd med kommunikasjonen og organiseringen. 13. november 1945 skrev sognepresten i Vardø til politimesteren i Vardø, der han refererte til tidligere skriv både til distriktpolitisjefer, biskopen i Hålogaland og Røde Kors. Temaet var oppdaterte lister over ”på forskjellig vis falne sovjet-russiske borgere”:

²¹⁶ RA, KGT, RAFA-2018 eske 31, mappe 11

²¹⁷ DKN, RAFA-2510 eske 316, mappe 3

²¹⁸ Se kapittel 1, side 1

²¹⁹ Ellefsen 1986:116-117

²²⁰ Ellefsen 1986:117

²²¹ DKN, RAFA-2510 eske 316, mappe 3

²²² DKN, RAFA-2510 eske 316, mappe 3

”Det var min mening å få hentet alle disse spredte lik til Kiberg Kirkegård så vidt mulig – og innnby sovjetrussiske myndigheter til en høytidelighet der. Det kunde ikke bli gjennomført i høst, da sneen kom for brått på oss, og vi ble narret ved løfter om at der skulde bli satt tyske avdelinger til å hente og grave dem opp. – Jeg håper å få gjort det til forsommeren.”²²³

For å ta hånd om registreringen av krigsgraver ble altså Sentralkontor for krigsgraver opprettet under Hærens overkommando i 1946. Feltprest Arthur Berg ble sjef for Distriktskontor for krigsgraver Nord.²²⁴

Til tross for opprettelsen av egne kontorer, gikk ikke registreringen, sammendragningen og vedlikeholdet som ønsket. En russisk inspeksjon av krigsgraver i Finnmark i 1948, førte til mange skriv mellom ulike myndigheter som Biskopen, Distriktskommando Nord-Norge, og Distriktskontoret for krigsgraver Nord. Feltprest Berg konkluderte: ”Tilhöva var ikkje bra naar det gjaldt russiske krigsgraver. Serleg var det gale med 200-300 graver som laag ovafor Taarnet i Jarfjord.”²²⁵

Sommeren etter, i 1949, hadde det kommet forespørsel fra den sovjet-russiske ambassaden om vedlikeholdet av krigsgravene. Feltprest Berg sendte da følgende beskjed til Sentralkontoret for krigsgraver: ”Det kan stutt segjast om dei fleste krigsgravene i Nord-Noreg (både allierte og tyske) at vedlikeholdet ikkje er godt. Stundom er det beint fram slett. Ein må difor rekna med at det kjem nye rettkomne klagemål for kvar ny inspeksjon.”²²⁶ Det ble for mye arbeid for en mann. I november 1949 hadde Berg kontaktet biskopen for å få tilsendt en oversikt over krigsgraver i Hammerfest, som han etter gjentatte purringer ikke hadde fått fra sognepresten på stedet. Det førte til at biskopen krevde svar fra prostene, som unnskyldte seg med at det ble for mye papirarbeid for prestene med henvendelser fra både feltprest, lensmann og fylkesmann om krigsgravene.²²⁷

Organiseringen i Nord-Norge fungerte altså ikke. Etter en reise i Nord-Norge våren 1949 sendte Forsvarsminister Hauge et notat til ekspedisjonssjef Helgerud i Forsvarsdepartementet om hvem som var ansvarlig for de sovjet-russiske krigsgravene siden ”han ble oppmerksom på at flere av de russiske krigsgravene var i en svært dårlig forfatning”.²²⁸ Det gjaldt observasjoner gjort både på Helgeland og i Finnmark. I slutten av juni 1949 fikk ministeren et utfyllende svar fra Helgerud. Både opprettelsen av Sentralkontor for krigsgraver, Genèvekonvensjonen og økonomiske forhold ble redegjort for. Helgerud

²²³ RA, KGT, RAFA-2018, eske 23, mappe 1 ”Døde russere i Vardø Prestegjeld.”

²²⁴ Arkivkatalog Hålogaland bispedømme, eske 291

²²⁵ Arkivkatalog Hålogaland bispedømme, eske 291

²²⁶ KGT, RAFA-2018 eske 30, mappe 1

²²⁷ Arkivkatalog Hålogaland bispedømme, eske 291

²²⁸ RA, Forsvarsministerens arkiv, eske 3

forklarte at distriktskontorenes forslag til flytninger, gjorde at det ble innhentet uttalelse fra Forsvarsstaben ”om det var nødvendig å flytte de gravstedene som lå inntil militært område.” Forsvarsstaben bemerket imidlertid at en slik løsning nok var ønskelig, men ikke tilrådelig på grunn av kostnadene. Utenriksdepartementet skulle forhandle med ”Østmaktene” og prosessen var ikke over. Helgerud avsluttet med ”I påvente av en løsning bør og vil ikke større arbeider bli satt i gang med bl.a. russergraver for vår regning.”²²⁹ Forsvarsminister Hauge påpekte at det fantes graver i dårlig forfatning på Høybuktmoen utenfor Kirkenes. Sentralkontor for krigsgraver satt derimot med opplysninger om at ”gravene ved Høybuktmoen var i bra stand”. Sentralkontorets opplysninger var fra 1947, Hauges observasjon fra våren 1949. Klarte ikke Distriktskontoret for krigsgraver å holde seg ajour?

Høsten 1949 ble som sagt kaptein Johan K. M. Arntzen ansatt ved Sentralkontoret for krigsgraver for å bistå med registrering og sammendragning av krigsgraver i Nord-Norge. Han reiste rundt i landsdelen der han organiserte oppgraving og sjekket informasjon om spredte graver i ut- og innmark.

Operasjon asfalt gjaldt de sovjet-russiske krigsfangegravene. Instruksen til Sentralkontoret for krigsgraver gjaldt krigsgraver for alle nasjonaliteter. Sentralkontorets oversikt viste at det var omkring 30 000 krigsgraver i Norge, 10 000 av dem sovjet-russiske, et antall som satte dem i en særstilling. De fleste lå i Nord-Norge.²³⁰ I februar 1946 ble det etter sovjetisk initiativ nedsatt en blandet norsk-sovjetrussisk kommisjon med oppdrag å ”søke (...) nærmere opplysninger om så vel de sovjetiske krigsfanger som var blitt myrdet av tyskerne, som om krigsfangenes beskjeftigelse og arbeidsforhold.”²³¹ Fokuset var på krigsfangenes liv, de ”beskjeftet seg imidlertid ikke noe med spørsmålet om selve gravene og hva som skulle gjøres med dem.”²³² Reinhard Otto mener at sovjetiske myndigheter ikke var interessert i å vite om individers gravsted. Slektingene til de døde krigsfangene ville da oppsøke gravstedet, og for millioner av sovjetiske innbyggere ville det gitt et innblikk i kapitalismen. For sovjetiske myndigheter passet det bedre å hedre individer som hadde kjempet og dødd for Sovjet og kommunismen, i Sovjet.²³³

I følge norske medlemmer i kommisjonen var sovjet-russerne lite opptatt av krigsfangenes skjebne, og mer opptatt av antall arbeidstimer arbeidet til krigsfangene var verdt. De norske medlemmene mente at sovjet-russerne først og fremst var interessert i å reise

²²⁹ RA, KGT, RAFA-2018 eske 26, mappe 4

²³⁰ RA, KGT, RAFA-2018 eske 26, mappe 5

²³¹ RA, KGT, RAFA-2018 eske 30, mappe 8

²³² *Internasjonal politikk*, ”De russiske krigsgraver i Norge” 1951:191

²³³ Otto 2011:20-21

rundt til ”så mange flyplasser, kystbefestningsanlegg og andre militære anlegg som mulig”²³⁴ Kommisjonenes arbeid i 1946 og 1947 resulterte i en rapport og et kommuniqué. Rapporten inneholdt detaljerte opplysninger fra stedene som var besøkt. Kommisjonen hadde altså god oversikt over geografien og plasseringen av militære anlegg i Norge.

Før juli 1947 kom organisasjonen Sambandet Norge-Sovjetunionen med en oppfordring til Forsvarsdepartementet om ”å flytte sammen gravsteder (..) for å kunne reise minnesmerker”. Sambandet hadde allerede foretatt en pengeinnsamling til minnesmerke.²³⁵ Sammendragning av krigsgraver var ikke kontroversielt, og ble sett på som praktisk for å kunne gjennomføre et tilfredsstillende og pietetsfullt vedlikehold. Spørsmål om flytting av graver ble første gang tatt opp fra norsk side mellom utenriksråden og den sovjetiske ambassaden i september 1948. Oberstløytnant Prokorov²³⁶, som hadde skapt mye uro med sin inspeksjonsreise til de sovjetiske krigsfangegravene sommeren 1948, deltok på et møte med blant annet sogneprest, ordfører og lensmann da han var i Sør-Varanger. Etterretningsoffiser i Sjøforsvarskommando Nord, Ole Sneffjellå, rapporterte: ”Prochorov foreslo bl.a. at gravene skulle flyttes sammen til ett eller et fåtall sentrale steder. Han var tilsynelatende meget interessert i å få en konklusiv løsning på sitt oppdrag.”²³⁷ I etterkant av Prochorovs besøk i Harstad, meddelte sjef ved Distriktskommando Nord-Norge, oberst Arne Dagfin Dahl, følgende til Hærens overkommando: ”den russiske ambassade ikke hadde noe imot en flytning til større og mer sentrale kirkegårder, som da kan bli noenlunde velholdt.”²³⁸

I juni 1949 ga myndighetene i Moskva beskjed om at de støttet samling av gravene på sentrale steder, med unntak av velstelte lokale kirkegårder, som kunne ligge i fred. Videre ba de innstendig om et forslag fra norsk side om sammendragninger og et overslag over kostnadene.²³⁹ Svaret fra norske myndigheter kom først 9. mai 1951. I en note fra Utenriksdepartementet med

”en ajourført oversikt over antallet av sovjetiske borgere gravlagt i Norge med angivelse av beliggenheten av gravene. En beklaget i noten det utilfredsstillende vedlikeholdet på mange steder og ga en oversikt over de mindre flytninger av graver som hittil hadde funnet sted. Videre ga man i noten uttrykk for at det fra norsk side ville være ønskelig å flytte et stort antall graver. Det ble pekt på at en slik flytning antagelig også ville være ønskelig fra sovjetisk synspunkt, fordi mange graver lå på militært område hvor man ikke kunne regne med at fremmede makters representanter eller deres sivile hjelpere ville få adgang. I noten ga man endelig uttrykk for at man fra norsk side gjerne ville medvirke til flytningen, hvis man

²³⁴ RA, UD, S-2259 eske 3709: ”Momenter til Utenriksministerens redegjørelse for flytningen av sovjetiske krigsgraver i Norge i Utenriks- og Konstitusjonskomiteen”

²³⁵ RA, RAFA-2018, Db, eske 1, ”Krigsgraver i Norge” Fra FD til UD, 11. juli 1947

²³⁶ Se note 103

²³⁷ Arkivkilde DKN, fått fra Stian Bones.

²³⁸ RA, RAFA-2510, 2. arkivdel, Da, 117, mappe 33

²³⁹ RA, UD, S-2259 eske 3709

fra sovjetisk side ville dekke alle, eller iallfall endel av de utgifter som var forbundet med flytningen.²⁴⁰

Hvorfor gikk det så lang tid før Norge svarte? Utenriksministeren pekte på konflikten mellom et militært ønske om en militært hensiktsmessig sammendragning og motviljen til å påta seg kostnadene av en slik flytning.²⁴¹ Som jeg var inne på i kapittel to, påtok gjerne hjemlandet til de ulike krigsfangegravene seg utgiftene ved sammendragning og vedlikehold. I Nederland var det for eksempel uklart om Sovjet kom til å dekke utgiftene eller om nederlenderne måtte gjøre det selv. Antagelig skjønnte norske myndigheter at en sammendragning Sovjet ikke var enig i, ville medføre at Norge ble sittende igjen med regningen. Utenriksdepartementet henvendte seg våren 1949 til Sentralkontoret for krigsgraver og fikk svar i juli 1949. Svaret inneholdt kostnadsoverslag med tre alternativer for flytninger og sammendragninger av de sovjet-russiske krigsgravene, alle med overslag over vedlikeholdsutgifter per år.²⁴² Distriktskontoret for krigsgraver i Nord-Norge konkluderte med at alternativ I, sammendragning av alle krigsgravene på et sted, ville medføre enorme utgifter på grunn av antall graver, gravsteder og avstander, og så derfor bort fra dette alternativet. De kom heller ikke med noe nærmere kostnadsoverslag.²⁴³

Ikke alle var enig i denne konklusjonen. Utenriksdepartementet skrev til Forsvarsdepartementet i august 1949 og presiserte at det fremlagte forslaget til samling av graver, ville føre til sovjetiske gravplasser på flere steder, spesielt i Nord-Norge, et område med særlig militær betydning.²⁴⁴ I september ble det innkalt til møte der blant annet Forsvarsdepartementet, Utenriksdepartementet, Sentralkontoret for krigsgraver og Forsvarsstaben var representert.²⁴⁵ Partene ble blant annet enig om å utarbeide en landsoversikt over sovjet-russiske krigsgraver. Sentralkontoret for krigsgraver utarbeidet også en tilleggsliste der andre nasjonaliteters krigsgraver ble registrert. I et skriv fra Forsvarsstaben i februar 1950 het det: ”I forbindelse med pågående planlegging av en sammendragning av spredte gravsteder til større enheter, ber Departementet opplyst om militære hensyner av betydning ved bedømmelsen av hvilke gravsteder kan opprettholdes og hvilke bør flyttes.”²⁴⁶ Forsvarsstaben innhentet uttalelser fra de tre forsvarsgrenene og laget en liste over ønskede

²⁴⁰ UD S-2259 eske 3709: ”Momenter til Utenriksministerens redegjørelse for flytningen av sovjetiske krigsgraver i Norge i Utenriks- og Konstitusjonskomiteen”

²⁴¹ UD S-2259 eske 3709: ”Momenter til Utenriksministerens redegjørelse for flytningen av sovjetiske krigsgraver i Norge i Utenriks- og Konstitusjonskomiteen”

²⁴² RA, UD, S-2259, eske 3708

²⁴³ RA, KGT, RAFA-2018 eske 26, mappe 5, Notat til Statsråden 30/6-51

²⁴⁴ RA, UD, S-2259 eske 3708

²⁴⁵ RA, KGT, RAFA-2018, eske 26, mappe 3

²⁴⁶ RA, KGT, RAFA-2018, eske 27, mappe 6

forflytninger. Distriktskommando Nord-Norge uttalte at krigsgraver for sovjet-russere og andre tilhørende ”Østblokken”, burde prioriteres flyttet bort fra områder med militær interesse. De uttalte videre at det med hensyn til landmilitæret ville være ønskelig å samle alle krigsgravene på ett sted. Distriktskommando Nord-Norge hadde selv innhentet uttalelser fra sine underavdelinger. Regimentssjef Ö. Dahl formodet at sikkerhetshensyn hadde aktualisert flyttingen av ”fremmede soldaters krigsgraver”. Han mente at hvis det skulle flyttes graver dit det ”ville være militært uheldig å ha for mange uønskede besök, offisielle eller uoffisielle”, ”burde alle begravde soldater fra visse land flyttes fra Nord-Norge.”²⁴⁷ Hærens overkommando var enig, men antok at "en flytting av alle disse gravene ikke er mulig."²⁴⁸ Dette ble uttalt i februar 1950. I mars 1950 omtalte departementene forslagene til sammendragning fra Forsvarsstaben som uegnet ”som grunnlag for en rimelig og økonomisk sammendragningsplan.”²⁴⁹ Det het videre at ”Vi kan ikke hindre spionvirksomhet ved å flytte noen gravsteder.”²⁵⁰ Departementene ønsket bare at flytninger som var absolutt nødvendige på grunn av militære hensyn, skulle gjennomføres. Generalintendantens tilbakemelding på skrivet fra Hærens overkommando var at han ikke kunne finne "noen gravsteder som det av militære hensyn ville være ønskelig å få flyttet.”²⁵¹ Det var altså ulike oppfatninger om ”militære hensyn”. Hærens overkommando konkluderte uansett med at Utenriksdepartementet, som forhandlet med den sovjet-russiske ambassaden, måtte få frem at et verdig vedlikehold av krigsgravene var avhengig av at de ble lagt unna militære områder. Det skulle også framgå at Sovjet i hovedsak måtte dekke omkostningene. Også Forsvarsminister J. Ch. Hauge ga uttrykk for disse meningene i mars 1950, og uttalte at det ”særlig av økonomiske grunner bare kan bli tale om fra norsk side å sette i verk et fåtall av de tiltak som er ført opp som ønskelig fra F st’s [Forsvarsstabens] 'Oversikt'.”²⁵²

Sovjet etterlyste svar våren 1950. I september 1950 ble et utkast til svarnote sendt til Forsvarsdepartementet fra Utenriksdepartementet. I november 1950 svarte Forsvarsdepartementet at det ikke hadde noe å bemerke. Og til slutt, 9. mai 1951, ble det sendt en note fra Norge til den sovjet-russiske ambassade, der Norge blant annet beklaget at vedlikeholdet av gravene ikke var godt nok. Skylden ble lagt på et høyt antall graver og den utfordrende geografien i Nord-Norge. Noten redegjorde for de flytninger som var gjort og argumenterte videre for at en sammendragning av gravene ville gjøre vedlikeholdet

²⁴⁷ RA, RAFA-2510, 2. arkivdel, Da, L145, mappe 32

²⁴⁸ RA, KGT, RAFA-2018, eske 27, mappe 6

²⁴⁹ RA, KGT, RAFA-2018, eske 26, mappe 3

²⁵⁰ RA, KGT, RAFA-2018, eske 26, mappe 3

²⁵¹ RA, Genrealintendanten, RAFA-6633/Fa/178

²⁵² RA, UD, S-2259, eske 3708

overkommelig, men påpekte samtidig at flytninger var svært kostbare. En liste over sovjetiske borgere gravlagt i Norge, som til dels var ufullstendig, ble vedlagt noten, og det ble gitt et kostnadsoverslag som Sovjet hadde etterspurt.²⁵³

Sovjet svarte raskt, både 31. mai og 5. juni 1951 kom det noter fra dem. Nå var de blitt enig med norske myndigheter om at prisene for flytting var for høye og ønsket bare et minimum av graver relokert. Videre ble det sagt at arbeidet med istandsetting av gravene burde skje umiddelbart og gjennomføres i 1951. Med dette ”trer saken om de russiske krigsgraver inn i en ny og akutt fase som krever en snarlig avgjørelse fra norsk side, og en avgjørelse som man må regne med vil vekke sterk misnøye på sovjetrussisk hold.”²⁵⁴ ble det skrevet i et notat i Utenriksdepartementet. Det var nok urovekkende for Utenriksdepartementet at russerne sto klar med mannskap som kunne sendes ut til over 90 gravsteder i Nord-Norge, som Distriktskommandoen anså som et svært betydningsfullt landmilitært område. Hvorfor oppsto det plutselig hastverk i saken, både fra Sovjet og Norges side?

Historiker Marianne N. Soleim finner delte motiver for at den blandete norsk-russiske kommisjonen ønsket flest mulig graver i 1946. ”På den ene siden ønsket de å ta vare på minnet om de døde, og samtidig forsøkte de å få lettere adgang til militære anlegg i nærheten av gravene.”²⁵⁵ Norske myndigheter ser ut til å ha konkludert med det samme i 1951. Fra å mene at det var økonomisk uholdbart og ikke kunne hindre spionasje i 1950, ble det nå argumentert for at økonomiske grunner ikke kunne spille inn i avgjørelsen om samling av de sovjet-russiske krigsgravene. Spørsmålet var ikke lenger om, men hvordan, det skulle gjøres, og Forsvarsministeren mente det burde være mulig å vise til resultater innen året.²⁵⁶ Det oppsto behov for et annet tempo i byråkratiet og i notatet fra Utenriksdepartementet i juni bes uttalelser tas opp ”underhånden med Forsvarsministeren.”²⁵⁷ 26. juni 1951 ble toårsplanen for sammendragningen av de sovjet-russiske krigsgraver vedtatt i regjeringen, og Utenriksdepartementet ventet bevisst til gravingen var igangsatt før de sendte en note til Sovjet-Sambandets ambassade. Som Forsvarsminister Hauge skrev: ”[Vi] venter med å svare den russiske ambassade inntil Forsvarsdepartementet og Utenriksdepartementet har kunnet approbere den plan som nå er under arbeid.”²⁵⁸ Planen gikk under navnet ”Operasjon asfalt”

²⁵³ RA, UD, S-2259, eske 3708

²⁵⁴ RA, UD, S-2259, eske 3708, Notat U.D. 9.6.51

²⁵⁵ Soleim 2016:15

²⁵⁶ RA, UD, S-2259, eske 3708, brev til Utenriksdepartementet 6. juli 1951

²⁵⁷ RA, UD, S-2259, eske 3708, Notat U.D. 9.6.51

²⁵⁸ RA, UD, S-2259, eske 3708, brev til Utenriksdepartementet 6. juli 1951

og var strengt hemmelig, så hemmelig og hurtig avgjort at oberst A. D. Dahl 23. juni 1951 fortsatt ikke viste noe om den.²⁵⁹

Byråsjef i Forsvarsdepartementet, Halsne, skrev i slutten av juni 1951 til forsvarsministeren en oppsummering og et forslag til gjennomføring av Operasjon asfalt: ”Som statsråden vil vite er krigsgrav-spørsmålet et komplisert spørsmål som har både sin sikkerhetsmessige, økonomiske og folkerettslige side.”²⁶⁰ For å forstå hva som ligger i denne uttalelsen, må vi se på flere forhold. For sovjet-russiske krigsfangegraver på norsk jord, finnes det noen faser og en milepæl: Frigjøringsfasen i 1945, da arbeidet med å samle krigsgravene til en ”vigd krigs-kyrkjegard”²⁶¹ startet. Rundt 1948-1949 da det begynte å bli kritisk med tilstanden til krigsgravene rundt omkring og militæret irriterte seg stadig over sovjet-russiske inspeksjoner. Og tilslutt en milepæl i juni 1951 da planen og gjennomføringen plutselig var klart både på sovjet-russisk og norsk side. Hva kan forklare denne milepælen?

De internasjonale forholdene var særegne i årene etter 1945 og spilte en avgjørende rolle i Operasjon asfalt. Historikerne bak bind fem i *Norsk utenrikspolitisk historie*, Pharo og Eriksen, mener at blant annet Operasjon asfalt ”virket til å forsure og begrense forbindelsen mellom Norge og Sovjetunionen.”²⁶² I *Naboer i frykt og forventning* argumenteres det for at det er ”urimelig å tolke Sovjetunionens omsorg for minnet om de døde utelukkende som et taktisk utspill.”²⁶³ Traavik hevder at Operasjon asfalt ”as an isolated events is unlikely to have had a detrimental effect on the bilateral relationship.”²⁶⁴ For å forstå Operasjon asfalt, kaptein Arntzen og de ulike beslutningene som ble tatt, er det nødvendig å forstå den internasjonale situasjonen, og se på hva som foregikk i det politiske livet innenriks og utenriks.

Rett etter krigen satset Norge på en brobyggingspolitikk mellom stormaktene. I en sammenfatning av norsk utenrikspolitikk etter frigjøringen, oppsummertes det fra Statsministerens kontor slik:

”Regjeringen, under alminnelig tilslutning fra Stortinget, gikk inn for at Norge skulle holde seg utenfor alle blokkdannelser og bevare sin uavhengighet til alle sider. Vår oppgave var å virke som en bro mellom stormaktene i øst og vest. Den geografiske posisjon og vår krigsinnsats gjorde en slik rolle naturlig.”²⁶⁵

Et sitat fra Trygve Lie understrekte poenget: ”Det gode forhold til de tre ledende Stormakter er en faktor av stor betydning i norsk utenrikspolitikk, og det er avgjørende for vårt lands

²⁵⁹ RA, RAFA-2510, 2. arkivdel Da/166 /33

²⁶⁰ RA, KGT, RAFA-2018, eske 26, mappe 5 Notat til Statsråden, 30/6-51

²⁶¹ Vinsrygg 1996:85

²⁶² Eriksen og Pharo 1997:63

²⁶³ Holtmark (red) 2015:341

²⁶⁴ Traavik 2012:39

²⁶⁵ RA, Statsministerens kontor, S-1005/N/ L0001

framtid at det opprettholdes og utbygges.”²⁶⁶ Samtidig som Norge følte tilhørighet og avhengighet til Storbritannia og USA, var det viktig å bevare et godt forhold til den tredje ledende stormakten, Sovjet. Sovjets ambassadør i Norge, N. Kuznetsov, rapporterte hjem i juni 1946: ”[D]en utenrikspolitiske linjen som hersker i Norge, og som alle de politiske partiene godtar, baserer seg på at man bestreber seg på å være i nær kontakt ikke bare med de vestlige stormaktene, men også med USSR.”²⁶⁷ Men internasjonalt endret forholdene seg raskt mellom de tidligere allierte. Allerede i september 1946 refererte Utenriksminister Halvard Lange fra fredskonferansen i Paris at: ”atmosfæren fra tid til annen var alt annet enn hyggelig”²⁶⁸. ”Jernteppet”²⁶⁹ ble et begrep, kommunistisk maktovertakelse i Tsjekkoslovakia i 1948, ”førte til at brobyggingspolitikken faktisk ble ansett som utopisk.”²⁷⁰ Den kalde krigen var en realitet. Historiker Stian Bones skriver: ”Den kalde krigen, som for alvor tok til i 1947..(..)..førte med seg nye fiendebilder(..) Åra som fulgte, 1947-1953, kan karakteriseres som ”de djupe kald krig-åra”.”²⁷¹ Etter at forsøket på å få til en nordisk forsvarspakt mislyktes, gikk Norge inn i NATO i 1949 og tok dermed et klart standpunkt til hvilken side de tilhørte, den siden Forsvarsministeren hadde vært talsmann for.

Forsvarsminister Hauge var Milorg-sjef ved krigens slutt, og ble landets til da yngste statsråd da Statsminister Gerhardsen ba ham bli forsvarsminister høsten 1945. Sin unge alder til tross, var han en strategisk forhandler og fikk gjennomslag for mange av sine ønsker. Historiker Olav Njølstad sier i sin biografi om ham at det var på tre områder Jens Christian Hauge satte dype spor etter seg som forsvarsminister: Ambisiøs gjenoppbygging og fornyelse av forsvaret, vestvendt politikk bort fra brobyggingspolitikken og økningen i den norske beredskapen mot både indre og ytre fiender.²⁷² Lot Hauge seg styre av amerikanerne?

Under Operasjon asfalt høsten 1951 ble det skrevet i sovjetisk presse: ”De amerikanske imperialisters lakeier” og videre: ”Hele Gerhardsen-Lange-regjeringens politikk er bygget på underdanighet overfor amerikanerne”²⁷³ En annen overskrift fra en kommunistavis i Sverige, vitner om samme tankegang: ”Skedde gravskådningen på amerikans order?”²⁷⁴ Kommunistavisene hadde nok egeninteresse av å fremsi disse påstandene, men

²⁶⁶ RA, Statsministerens kontor, S-1005/N/ L0001

²⁶⁷ Holstmark (red) 1995:379

²⁶⁸ DUUK 19.09.46, side 3

²⁶⁹ W. Churchill brukte det første gang i 1945 til Truman, men begrepet ble kjent etter en tale Churchill holdt i Fulton i 1946. <https://snl.no/Jernteppet> (lest 08.05.2018)

²⁷⁰ RA, Statsministerens kontor, S-1005/N/ L0001

²⁷¹ Bones 2015:147

²⁷² Njølstad 2008: 291-293 og Eriksen og Pharo 1997:32-33

²⁷³ RA, UD, S-2259, eske 3709. Fra ”Krasnaja Zvezda” 21.10.51 sitert i brev til Utenriksdepartementet fra den norske ambassaden i Moskva

²⁷⁴ RA, UD, S-2259, eske 3709. utklipp fra Ny Dag 6. oktober 1951

kunne det likevel være noe i dem? De tilgjengeliggjorte dokumentene fra CIA i USA, gir indikasjoner på at norske myndigheter handlet på egen hånd i dette tilfellet. I kommentarene til notene Sovjet sendte ut, ble det notert at ”..two strong protests on a relatively minor issue -- Norwegian movement of Soviet war graves – were probably intended to increase the feeling of strained relations in order to influence Norway’s attitude toward NATO bases.”²⁷⁵ CIA mente altså at Sovjet ikke var så interessert i krigsgravsaken, men at den ble brukt for å oppnå andre mål. I et annet notat fra CIA ble det bemerket at: ”Two issues are primarily responsible for the current high temperature of Norwegian-Soviet relations.”²⁷⁶ Det ene var samlingen av krigsgravene, det andre Norges NATO-politikk. Sistnevnte gjaldt to noter høsten 1951 som gjenopptok Svalbard-saken.

Svalbard-saken

Svalbardspørsmålet gikk tilbake til 1944, da Sovjets utenriksminister Molotov i et møte med Trygve Lie foreslo en endring av Svalbardtraktaten, til et norsk-sovjetisk fellesstyre av øygruppen inkludert Bjørnøya. ”På norsk side ble utspillet oppfattet som svært dramatisk, og ”Svalbard-saken” inntok en sentral plass i forholdet mellom de to regjeringene i krigens slutfase.”²⁷⁷ I 1945 gikk Norge med på en reforhandling om Svalbardtraktaten med alle traktatmaktene, med tanke på å danne et felles forsvar med Sovjet. Utover etterkrigstiden ble det imidlertid klart at Norge ikke kunne gå med på et fellesforsvar. Og med Norges medlemskap i NATO, endret Sovjet fokus til å poengtere Svalbardtraktatens artikkel 9 om at ”øygruppen ikke skal brukes 'i krigsøiemed’”²⁷⁸

Samtidig som Norge tok avstand fra Sovjet, var det viktig at man ikke provoserte den store russiske bjørnen. I januar 1951 ble Svalbard innlemmet i NATO og i prinsippet tilgjengelig område for forsvarsbaser.²⁷⁹ Norge leverte en note til Sovjetunionen 1. februar 1949, baseerklæringen, der de presiserte at Norge ikke åpnet for forsvarsbaser for andre land på sitt territorium, så lenge Norge ikke var utsatt for angrep eller trusler om angrep.²⁸⁰ Ved utbruddet av Koreakrigen begynte det å komme forslag om å løse opp baseerklæringen fra 1949, og med Svalbards inntog i NATO kan det være at Sovjet kjente på en uro og brukte tilgjengelige midler for å påvirke Norges valg om baser på Svalbard. Tonen mellom landene høsten 1951 i saken om krigsgravene og Svalbard, kan tolkes slik. Sven Holtsmark skriver om

²⁷⁵ CIA, ”readingroom” (Lastet ned 17.04.18) <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP79S01060A000100240001-8.pdf>

²⁷⁶ CIA, ”readingroom” (Lastet ned 17.04.18) <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP79R00904A000100020007-4.pdf>

²⁷⁷ Holtsmark (red) 2015:297

²⁷⁸ Holtsmark (red) 2015:317

²⁷⁹ Holtsmark 1993:148

²⁸⁰ Bones 2007: 129

notene i Svalbard-saken høsten 1951: ”The Soviet notes of autumn of 1951 mark the culmination of this *volte-face*. From then on there was a high degree of symmetry between Soviet and western (US-British) evaluations of Svalbard’s role.”²⁸¹ Sovjet opplevde kanskje at Operasjon asfalt bød på en mulighet til å påvirke Norge i siste fase av Svalbard-saken. Denne sovjetiske taktikken ble lagt merke til også i England. Major-General C.D. Packard sa i et foredrag i tiden rundt NATO-medlemskapet: ”The present action against Norway now is a very typical war-of-nerve move.”²⁸² Stemte det at Sovjet brukte krigsgravene som en påvirkningsmulighet?

Panikk Sydpå?

Etter noten fra Sovjet 31. oktober 1951, tok statsråd Nils Langhelle et notat med seg til utenrikskomiteen. Her antydes det også at krigsgravsaken ble brukt: ”Det synes noe påfallende at Sovjetsamveldet som denne gangen i forsterkede vendinger har forlangt gravflyttingen innstillet straks, selv har ventet i tre uker med å svare på den forrige norske noten hvor det samme kravet ble avvist.”²⁸³ I 1946 foreslo generalstaben i Sovjet til Sovjets utenriksministeriet at det skulle tas opp med norske myndigheter å samle alle levninger etter sovjetborgere på en enkelt kirkegård.²⁸⁴ Men sovjeterne endret altså mening fram mot 1951. Rasmus Gedde-Dahl skriver i sin hovedoppgave ”Sovjetunionen og Norge 1949-1955” at ”Halvard Lange så både de sovjetiske notene om Svalbard og basepolitikken og krigsgravnotene som ledd i en kampanje for [å] skremme, og stimulere opposisjonen i Norge mot Nato-politikken.”²⁸⁵ Men Gedde-Dahl påpeker videre at det er ”vanskelig å finne en direkte kobling mellom krigsgravsaken og basespørsmålet i det sovjetiske kildematerialet.”²⁸⁶ Han har gått gjennom kildene i den aktuelle perioden og konkluderte med at spørsmålet om krigsgravene ble behandlet for seg selv og ga ”ikke et inntrykk av at det sovjetiske engasjementet i spørsmålet om krigsgravene bare var et ”vikarierende motiv” for å presse Norge til å tone ned sitt Nato-engasjement.”²⁸⁷

I et notat fra FN i januar 1947 ble krigsfaren tonet ned: ”Den alminnelige mening at faren for krig mellom Russland og Vestmaktene er overhengende i de nærmeste år, ansees å være helt overdrevet, og mer inspirert av følelser enn av fakta.”²⁸⁸ På tross av FNs analyse, var

²⁸¹ Holtsmark 1993: 157-158

²⁸² RA, PA-1299, mappe 91

²⁸³ RA, UD, S-2259, eske 3709. Notat til statsråd Langhelle for møte i utenrikskomiteen 2/11-51

²⁸⁴ Holtsmark (red) 1995:366

²⁸⁵ Gedde-Dahl 1997:59

²⁸⁶ Gedde-Dahl 1997:61

²⁸⁷ Gedde-Dahl 1997:61

²⁸⁸ RA, PA-1299, mappe 89, ”Krigsfaren mellom Sovjet-Samveldet og Vestmaktene på bakgrunn av den nåværende politiske situasjon.”

Norge og vesten usikre på Sovjet. I innvielsestalen til den franske krigskirkegården Schoonselhof uttryktes det fra en general: ”En ny fare avtegner seg i østen!”²⁸⁹ De internasjonale forholdene var spent. Det kommunistiske kuppet i Tsjekkoslovakia i mars 1948, som var støttet fra Moskva, gjorde frykten ekstra sterk for tilsvarende kupp andre steder. Finlands påtvungne forsvarspakt med Sovjetunionen i april 1948 og Koreakrigens utbrudd i 1950 eskalerte engstelsen ytterligere. Wollert Krohn-Hansen, biskop i Hålogaland, forfattet et rundskriv til prestene i bispedømmet, der han kommenterte kuppet i Tsjekkoslovakia slik: ”Det har allerede lenge vært kontakt med landets ledende menn. Det synes å ha vært tilløp til panikk sydpå.”²⁹⁰ Det hersket i hvert fall ekstra årvåkenhet mot kommunistisk påvirkning. I en tale på Kråkerøy i februar 1948, innledet statsminister Einar Gerhardsen en offentlig kamp mot kommunistene, der han ga uttrykk for at det viktigste for norsk sikkerhet var å minske innflytelsen til kommunistpartiet. I ”Kråkerøytalen” brøt Gerhardsen definitivt med Norges kommunistiske parti (NKP), som heretter ble stengt ute fra det gode selskap i politikken. Historiker Ola Svein Stugu ser ”Kråkerøytalen” ikke bare som en streng pekefinger til de med kommunistisk forkjærlighet, men kanskje også til et amerikansk etterretningspublikum som var usikker på Gerhardsens tilhørighet.²⁹¹ Gerhardsens politikk resulterte uansett i at NKP ble utestengt fra de norske FN-delegasjonene, og fra de interne behandlingene av utenriksspørsmål i Stortinget.²⁹² ”Kråkerøytalen” ga grobunn for mistenksomhet, både i militære og sivile miljøer. Det ble vanskeligere å stå frem som motstander av regjeringens politikk, siden man lett kunne bli stemplet som kommunist og dermed en fare for nasjonens sikkerhet.

Var det noe i ”panikken sydpå” som gjorde det nødvendig å jakte på kommunister og være redd for spionvirksomhet? Kan forsvarsminister Hauge, som var talsmann for sterk modernisering og utbygging av forsvaret og etterretningstjenesten²⁹³, ha vært nervøs for sovjetisk spionasje og derfor satt i gang sammendragningen av sovjet-russergravene til Tjøtta? Det er dokumentert i russiske kilder at den sovjetiske ”etterretningstjenestens behov faktisk styrte den sovjetiske politikken i krigsgravsaken.”²⁹⁴ Det fantes altså en reel mulighet for at Sovjet ville drive spionasje samtidig som de besøkte gravsteder. På den annen side skriver Pharo og Eriksen at ”I bestrebelsen på å få oppvurdert nordflanken og få knyttet de to ledende vestmaktene fast til forsvaret av Norge, søkte norske politikere og militære å oppvurdere den

²⁸⁹ RA, KGT, RAFA-2018, Db, eske 1 ”Organisasjonene Frankrikes Minne”

²⁹⁰ Arkivkatalog Hålogaland bispedømme, eske 291, Rundskriv til prestene i bispedømme 21. april 1948

²⁹¹ Stugu 2012:160

²⁹² Eriksen og Pharo 1997:57

²⁹³ Njølstad 2008: 291-497, kapitlet ”Forsvarsminister”

²⁹⁴ Eriksen og Pharo 1997:64

sovjetiske trusselen.”²⁹⁵ Dette aspektet påpeker også Traavik i sin masteroppgave: ”it is worth noting that Lange in his Storting and Rome speeches drew lines between the [operasjon asfalt] note correspondence and worries over Norway’s territorial integrity.”²⁹⁶

Forsvarsbudsjettet økte i årene etter krigen. Politisk hersket det strid om ressursene og langt fra alle var enig i at forsvaret skulle prioriteres. Det omfattet blant andre cirka 60 arbeidere ved ”Jarlsberg Paper Mills” som protesterte til den norske regjeringen: ”Vi mener at et folk som kan øse millioner ut til våpen, også må ha råd til å holde en skikkelig levestandard.”²⁹⁷ Etter Norges innmeldelse i Atlanterhavspakten²⁹⁸ i 1949, økte behovet for bevilgninger til forsvaret. Det skyldtes både forpliktelser til de andre nasjonene i pakten, men også de nevnte internasjonale hendelsene som økte spenningene og trusselen om krig. Høsten 1951 skulle et nytt forsvarsbudsjett med en ny beredskapsplan, vedtas innad i regjeringen og i Stortinget. Om noen tvilte på behovet for beredskapsplanen, ble de nok overbevist av de hissige notene fra Sovjet høsten 1951. Stadige inspeksjoner fra Sovjet til krigsgravene, medførte at trusselen ble synliggjort. Da norske myndigheter fikk notater som dette fra juni 1951: ”Det har forekommet at russerne, som har reist omkring og inspisert, selv har sluttet avtale med stedlige myndigheter om vedlikehold av gravene”,²⁹⁹ skapte det nervøsitet og tanker om at noe måtte gjøres. Gedde-Dahl mener at ”En vesentlig del av russernes engasjement i krigsgravsaken hadde vitterlig sammenheng med utsiktene til å samle informasjon på stedene gravene lå.”³⁰⁰ Frykten for kommunistene var altså ikke ubegrunnet. Bones skriver: ”Det anti-kommunistiske arbeidet ble ført med en særlig styrke i perioden fra 1948 til midt på 1950-tallet.”³⁰¹ Var forholdet til kommuniststaten Sovjet bare preget av frykt?

Forsvarsminister Hauge foretok denne oppsummeringen i april 1948: ”Vårt gamle gode forhold til Sovjetsamveldet må søkes bevart på det grunnlag- som det forøvrig alltid har hatt – at vi ønsker a) gode naboforhold b) samhandel c) kulturelle forbindelser.”³⁰² Rett etter krigen var det i Norge ”den sterke pro-russiske stemninga som var utbreidd”.³⁰³ Ingunn Rotihaug skriver:

²⁹⁵ Eriksen og Pharo 1997: 68

²⁹⁶ Traavik 2012:27 Talen i Roma henviser til en redegjørelse fra Lange på North Atlantic Council møte 24.11.51

²⁹⁷ RA, S-1005/Db/130

²⁹⁸ NATO. Atlanterhavspakten var navnet før det ble NATO.

²⁹⁹ RA, KGT, RAFA-2018, eske 26, mappe 5

³⁰⁰ Gedde-Dahl 1997:60

³⁰¹ Bones 2007:279

³⁰² RA, PA-1299, eske 94 P.M. ”Norsk sikkerhetspolitikk. Vurdering og utkast til rettingslinjer.”

³⁰³ Rotihaug 2000:38

”Sambandet Norge-Sovjetunionen vart danna i juni 1945, med støtte frå ei rekkje leiande norske DNA-politikarar som til dømes Einar Gerhardsen, Trygve Lie og Martin Tranmæl. Danninga var mellom anna eit resultat av norsk sympati og takksemd for den sovjetiske innsatsen under krigen, og tanken var at venskapen mellom Noreg og Sovjetunionen skulle styrkjast og byggjast ut gjennom kulturell utveksling og kontakt.”³⁰⁴

Hva mente befolkningen?

Forholdet til Sovjet var altså preget av omtanke og takknemlighet ved frigjøringen. Mange, spesielt i Nord-Norge, hadde vært vitne til den dårlige behandlingen av de øst-europeiske krigsfangene i krigsfangeleirene. Etter frigjøringen knyttet mange bånd med de frigjorte krigsfangene. I et brev til NKP sentralt fra Rognan kommunistparti med forslag til nordmenn som utmerket seg med hjelp til russiske krigsfanger, ble det beskrevet slik:

”Etter frigjøringa fikk befolkningen en nærmere kontakt med de russiske krigsfangene. Siden krigsfangene reiste hjem har det på få undtak nær overhodet ikke vært kontakt lenger. Dette synes befolkningen er merkelig, og vi ber dere gjøre de russiske myndigheter oppmerksom på dette.”³⁰⁵

Rognan ligger i Saltdal, og tross den nære kontakten mellom lokalbefolkningen og krigsfangene, finnes det ikke spor etter protester fra området da likene av krigsfangene ble fjernet i 1951. I Saltdal gjennomførte de i 1945-46 en samling av krigsfangegraver. Det var sogneprest Vågdal som ledet arbeidet med å flytte gravene fra de ulike leirene til to felles krigskirkegårder. Hestbrinken ble innvidd av sognepresten 2. september 1945. I talen la han vekt på at alle hadde sett hvilket ”hav av lidelse” de gravlagte hadde blitt utsatt for. Han avsluttet med: ”Her fant de sin død i fremmed jord, langt fra heim og kjære. La det da være oss en æressak å verne om og hegne om deres hvilested, for de ga sitt liv også for vår skyld.”³⁰⁶

”Hvor er det blitt av forbindelsene mellom saltdalinger og russiske eks-fanger?” spurte saltdalingeren Arvid Ellefsen i 1986.³⁰⁷ Han fant noe av svaret i det anstrengte forholdet mellom øst og vest, og viste til fortellinger fra frigjøringstiden i Saltdal. Major Leiv Kreyberg, som hadde ansvaret for frigjøringen av allierte fanger i Nordland, fikk etter hvert bistand fra sovjet-russiske offiserer, blant annet general Ratov, som skulle overvåke tilbakesendingen av krigsfangene. I en diskusjon sa Kreyberg ”Det eneste jeg har hørt i dag er kritikk over at jeg ikke har beskjeftiget meg med å bekjempe politisk propaganda i leirene.”³⁰⁸ Politisk drakamp

³⁰⁴ Rotihaug 2000:6

³⁰⁵ AAB, ARK-1110/D/39

³⁰⁶ Ellefsen 1986:119

³⁰⁷ Ellefsen 1986:107

³⁰⁸ Ellefsen 1986:114

om krigsfangene var altså i gang fra frigjøringen. I første omgang de overlevende før de ble sendt hjem, etter hvert de døde.

De siste sovjet-russiske krigsfangene ble repatriert fra Norge tidlig på høsten i 1945.³⁰⁹ Mange prøvde å holde kontakten med sine nye sovjet-russiske venner, men den stadig kjøligere internasjonale situasjonen gjorde slike vennskap vanskelig. I Saltdal hadde de god kontakt med krigsfangene fra Jugoslavia, mens de ikke hørte noe fra de sovjet-russiske. Det var uansett mye å fokusere på rundt omkring i Norge, med gjenreisningen av landet. Mange steder hadde frigitte krigsfanger satt opp minnesmerker, for eksempel på Bjørnelva på Saltfjellet. Noen steder ble minnesmerkene satt opp i samarbeid med lokalbefolkningen, for eksempel på Neverdal i Meløy. Forholdet mellom Norge og Sovjet inneholdt altså mer enn frykt. Svalbardspørsmålet skapte uro, men ble ikke offentlig kjent før i 1947.³¹⁰ Men allerede "[s]ommeren 1946 var den mest intense fredsrusen over, og landssekretæren i [Sambandet Norge-Sovjetunionen], Christian Hilt, melde til kontaktene sine i VOKS³¹¹ at nordmennene byrja å bli meir kritiske til Sovjetunionen."³¹² Det ble ikke bedre videre utover slutten av 40-tallet, med regjeringens uttalte jakt på kommunister. Slik Rotihaug, som har studert Sambandet Norge-Sovjetunionen, påpeker: "Fram mot 1950 endra [Sambandet Norge-Sovjetunionen] seg frå å vere om ikkje ein masseorganisasjon, så iallfall ein organisasjon med støtte og sympati frå store delar av det norske folk, til ei isolert sekt utan særleg støtte eller vesentleg innverknad på tilhøvet mellom Noreg og Sovjetunionen."³¹³ Politikken både innenriks og utenriks hadde sin virkning. Utover kulturelle forbindelser gjennom Sambandet Norge-Sovjetunionen, foregikk det samarbeid mellom de to nabolandene om grensen i Finnmark, selfangst i Kvitsjøen og handelsavtaler. Svalbardspørsmålet og baseerklæringen preget forbindelsen på det diplomatiske planet i de kjøligste årene av den kalde krigen. På det lokale nivået hadde lokalbefolkningen altså et godt forhold til de tidligere sovjet-russiske krigsfangene og etterspurte kontakt med dem etter hjemsendelsen fra Norge. Hvordan reagerte lokalbefolkningen da krigsfangegravene de hadde vært med på å stelle, ble gravd opp? Og hvordan reagerte den politiske opinionen?

Pressen kan brukes som kilde til innblikk i reaksjonene hos folk flest. Aviser kan "nyttes til å komme på sporet av interessante politiske saker, til å følge utviklingen av dem og

³⁰⁹ Soleim 2005: 113-127

³¹⁰ Holtmark (red) 2015:281

³¹¹ VOKS var en organisasjon (Det allunionelle samband for kulturell kontakt med utlandet) etablert av den sovjetiske regjeringen. Organisasjonen skulle blant annet "vere med på å styrkje og utvikle venskap og gjensidig forståing mellom folk i [Sovjet] og andre land. VOKS samarbeidde med utenlandske organisasjoner for venskap og kulturelt samband med [Sovjet]." (Rotihaug 2000:13-14)

³¹² Rotihaug 2000:39

³¹³ Rotihaug 2000:41

til finne realopplysninger – og holdninger.”³¹⁴ Men man må være bevisst hvilken historisk kilde avisene er, og begrensingene det innebærer.³¹⁵ I denne oppgaven brukes utklippene Utenriksdepartementet har tatt vare på. Utklippene er i hovedsak hentet fra riksaviser og tilsendt fra utenlandskorrespondenter, i perioden da Operasjon asfalt var omtalt i utenlandske aviser. Utvalget er dermed ikke tilfeldig, men viser det som Utenriksdepartementet har valgt å ta vare på. At de har tatt vare på presseklipp, tyder på at departementet ville følge med på reaksjoner, slik at de kunne forsvare seg mot det som ble skrevet i pressen. I en note til Sovjet 10. oktober 1951 skrev de: ”Den norske regjering kan (...) opplyse at det i de siste ukene har fremkommet feilaktige og misvisende opplysninger om arbeidet med flyttingen av gravene i norsk presse, spesielt i en enkelt avis i Oslo.” (Det var kommunistavisen Friheten de siktet til.) Videre i noten imøtekom de kritikken fra pressen og kunne forsikre at arbeidet foregikk med ”høyest mulige grad av pietet” og avsluttet med ”På grunn av den oppmerksomhet som saken har vakt (...) tør den norske Regjering henstille at denne noten blir offentliggjort i Sovjet-Samveldet.”³¹⁶ I utklippene er det imidlertid ingenting som tyder på at dette skjedde. Konsekvenser i form av endring eller stans av gjennomføringen av Operasjon asfalt, slik avisene krevde, skjedde ikke.

Det må altså tas forbehold om at ikke alle riksavisene, eller alle notisene om Operasjon asfalt, er inkludert i denne utklippssamling til departementet. Mappen inneholder cirka 137 utklipp, fra ”11/7-47 - 31/12-51”.³¹⁷ Det ser ut til at regjeringen har vært mest opptatt av å følge med på hva pro-sovjetisk presse skrev, antagelig for å kunne imøtegå dem. Men utvalget av aviser er tilstrekkelig mangfoldig til å gi et inntrykk av bredden i pressedekningen av Operasjon asfalt. I tillegg finnes det utklipp i noen av de andre arkivmappene jeg har sett gjennom. Bjørn Westlie har gjort undersøkelser i forbindelse med et prosjekt om dekningen av krigsfangene i norsk presse. Han mener at den riksavisen som var mest opptatt av krigsgravsaken var VG.³¹⁸ Det er uklart hvilke aviser han anser som riksaviser på den tiden, men inntrykket stemmer med tabellen nedenfor, hvis vi ser bort fra Friheten. Et annet forbehold i forhold til avisutklippene, er at enkelte utklipp har fått datoen skrevet på i etterkant. I et utklipp fra *Syd-Varanger avis* i Krigsgravtjenestens arkiv merket ”SVA sept. 1954”, står det om samlingen av russiske og tyske krigsgraver, og at kaptein

³¹⁴ Kjeldstadli 1999:165

³¹⁵ Westlie 2012: 2

³¹⁶ DUUK 23.10.51 side 7-10

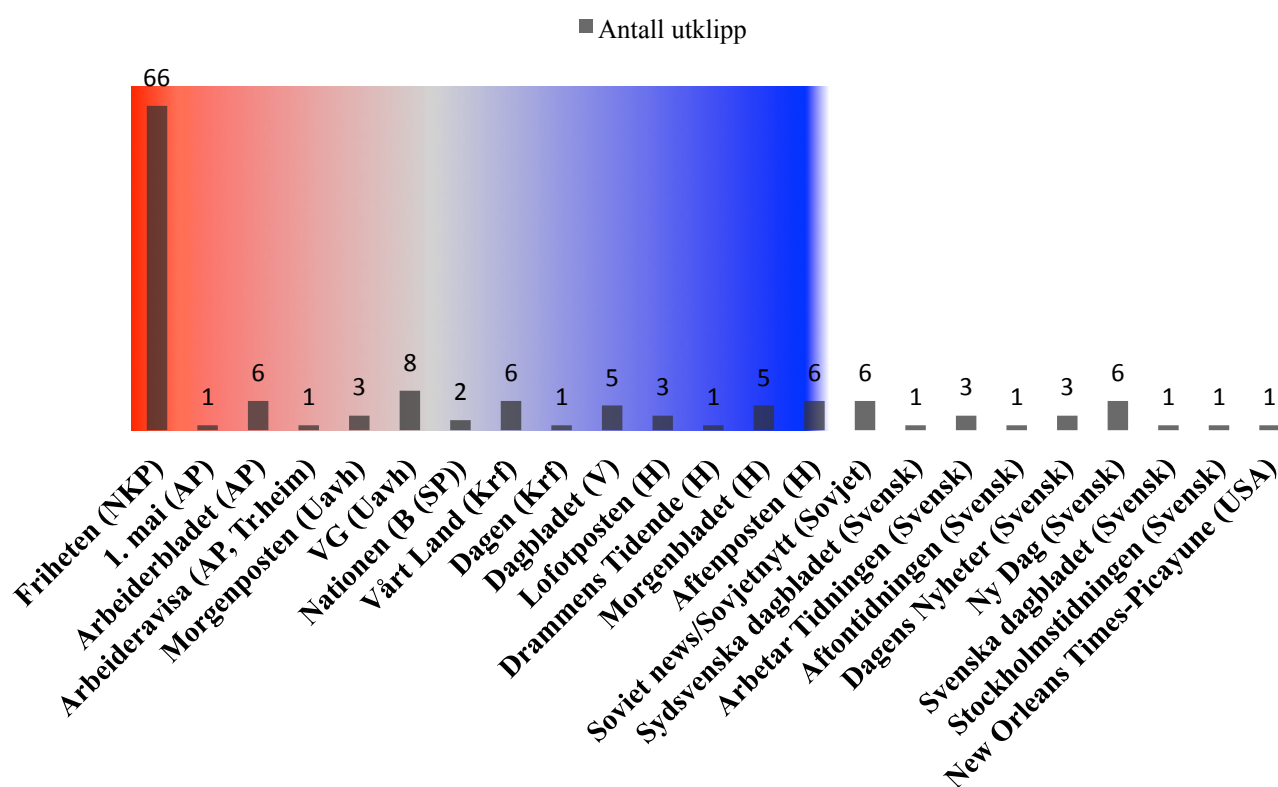
³¹⁷ RA, UD, S-2259, eske 3710. Det er et avisutklippssbyrå, Argus, som har levert noen uklipp til ulike departement. Denne mappen i Utenriksdepartementsarkivet er det derimot ingen Argus-logo på. Noe jeg tolker som at det ikke er de som har levert, men Utenriksdepartementet selv som har tatt vare på og fått tilsendt fra utenlandsdiplomatene.

³¹⁸ Westlie 2012:10

Arntzen ledet arbeidet.³¹⁹ Men det kan ikke stemme. I 1954 arbeidet ikke kaptein Arntzen for Krigsgravtjenesten. Avisutklippet må være fra kaptein Arntzens arbeid i 1949-1950. Det er altså viktig å sjekke kildene mot hverandre.

Gaute Rønnebu har skrevet masteroppgave om ”Opinionenes reaksjoner på Operasjon asfalt i 1951” og sett på lokalaviser i Nordland. Oppgaven gir et innblikk i reaksjonene lokalt. I tillegg har jeg studert *Øst-Finnmarken*, en kommunistisk lokalavis i Finnmark,³²⁰ for å få et innblikk i reaksjonene til folk i Finnmark, et fylke som hadde mange krigsfanger. Under følger en tabell med oversikt over hvilke aviser Utenriksdepartementet har klipp fra og antall utklipp fra hver. Tabellen viser også hvilken partitilhørighet avisen hadde i 1951.³²¹ De avisene som er merket (Uavh), anså seg som politisk uavhengige aviser, og aviser fra utlandet er merket med land. Av utenlandske klipp var det flest fra Sverige.

Utklipp fra UD om Operasjon asfalt fordelt på avis

Aviskampanje?

I Utenriksdepartementets mappe var det desidert flest utklipp hentet fra ”Friheten”, kommunistavisen i Oslo. Avisen inneholdt i flere perioder daglige artikler om Operasjon asfalt og trykket mange påstander og store overskrifter om gravskjending, uverdighet,

³¹⁹ RA, KGT, RAFA-2018 Db, eske 31, mappe 2

³²⁰ Hjeltnes (red) 2010:28

³²¹ Hjeltnes (red) 2010:27-28 og Flo (red) 2010

sprengning av monumenter og utslettelse av minnet om de sovjetiske krigsfangene.³²² I tillegg gjenga Friheten skriverier fra andre aviser, og kom gjerne med motargumenter hvis redaksjonen var uenig i det som ble skrevet andre steder. Var kritikken av myndighetene berettiget eller kun et redskap for å rekruttere nye tilhengere til kommunismen?

De norske myndighetene mente at Sovjet bevisst brukte krigsgravene til propaganda for kommunismen. Byråsjef Halsne i Forsvarsdepartementet sendte et utklipp fra *Syd-Varanger avis*, publisert tidlig i august 1951, om oppgravingen av russergraver, til statssekretær Boyesen i Utenriksdepartementet. Han mente utklippet viste at avisene tidlig hadde kunnskap om årsakene til oppgravingen, men ”Noen reaksjon kom ikke før den russiske ambassaden gjennom ”Friheten” hadde gitt signalet til det.”³²³ At Sovjet hadde satt i gang en ”aviskampanje”. De norske myndighetene anså altså Friheten for å være styrt fra den sovjetiske ambassaden. Og det var ting som tydet på en slags kampanje. Notisen i *Syd-Varanger avis* var nøytralt informativ og inneholdt ingen polariserende overskrifter, noe som dukket opp senere på høsten. *Øst-Finnmarken* viste samme mønster. I Finnmark startet oppgravingen av likene i slutten av juli. Utover i august er det sannsynlig at folk hadde registrert at det foregikk oppgraving av de ulike kirkegårdene, men det står ingenting i den lokale kommunistavisen før i oktober 1951, da ble oppgravingen knyttet til Operasjon asfalt.³²⁴ De russiske krigsfangegravene ble nevnt et par ganger tidligere, i juli 1949 og i desember 1949. Ved begge anledningene ble det gitt nøktern informasjon om at gravene skulle settes istand. Notisen fra desember 1949 ser ut til å beskrive kaptein Arntzen og hans arbeid med å grave opp og flytte lik. ”Det er fem civile under ledelse av en militær kaptein, som har besørget arbeidet utført.”³²⁵ En sak innsendt til Nordland Arbeiderblad 13. juni 1951, omtalte sprengingen av minnesmerket på Bjørnelva.³²⁶ Denne saken ble publisert før svarnoten om igangsettingen av Operasjon asfalt ble sendt fra Norge til Sovjet, og er dermed vanskeligere å plassere som en del av en aviskampanje. Likevel var det neppe tilfeldig at innlegget dukket opp rett etter Sovjets to noter til Norge, og ikke høsten 1950, da sprengningen ble observert.

Som tabellen viser, var det ikke bare norske aviser som skrev om ”skjendingen av de russiske graver”. Ambassadøren i Moskva skrev i et brev til Utenriksdepartementet at sovjet-russere tok opp krigsgravsaken med ham, med det samme de skjønnte at han var norsk: ”Det er

³²² RA, UD, S-2259, eske 3710

³²³ RA, UD, S-2259 eske 3709, brev til statssekretær Boyesen fra Korner Halsne 15/10-51

³²⁴ Øst-Finnmarken 04.10.51

³²⁵ Øst-Finnmarken 02.12.49

³²⁶ Nordland Arbeiderblad 13.06.51

tydelig at [krigsgravsaken] har gjort sterkt inntrykk på menigmann her, hvilket vel også var tilsiktet av dem som satte aviskampanjen igang.³²⁷ De norske myndighetene mente at Friheten fikk informasjon direkte fra den sovjetiske ambassaden. Dette var tilfelle med eksemplet fra *Syd-Varanger avis*, men også på et utklipp fra Friheten 8. september 1951, var det notert ved siden av: ”Dette kan Friheten bare ha fra Sovjet ambassaden.”³²⁸ Inneholdt pressen utelukkende kommunistisk propaganda?

I utklippene finnes det noen artikler som forsvarer regjeringen og valgene den måtte ta. Disse artiklene avviste kritikken mot myndighetene og forsvarte argumentene deres. For eksempel: ”Moskvapressen angriper Norge”³²⁹ VG hevdet sågar at ingen minnesmerker var ødelagt og at ”alle minnesmerker og gravmerker fra eksisterende gravplasser blir flyttet”³³⁰ til Tjøtta, en påstand som var usann. Men det fantes aviser som skrev mer nyansert om krigsgravsaken, og som både forsvarte myndighetene og kritiserte Operasjon asfalt, i hvert fall gjennomføringen av den. ”Tendensiøse og løgnaktige meldinger i kommunistpressen. – Meningsløst rot og sommel av de øverste myndigheter”,³³¹ skrev Dagbladet i en ingress høsten 1951. Pressen konkluderte med at det eksisterte flere enn bare de offisielle begrunnelsene for sammendragningen: ”De diplomatiske vanskelighetene med dette dobbeltspillet bak kulissene må sannsynligvis ha sin store del av skylden for våre myndigheters blamasje i håndteringen av denne saken med de russiske krigsgravene overfor norsk offentlighet”,³³² skrev den kristne dagsavisen Vårt Land. Liberale Dagbladet oppsummerte 19. oktober 1951:

”Det har sikkert ikke vært tilsiktet fra norsk side; grunnen er dårlig administrasjon og klossethet her i Norge. Men nettopp når det gjelder Sovjet-Samveldet, som var vår allierte i krigens tid og som vi stadig lever i fredelig samkvem med, burde norsk påpasselighet og omsorg vært særlig stor. En kan trygt si, at det har den ikke vært.”³³³

Hva med lokalpressen?

Hvis vi ser på områdene Rønnebus masteroppgave angår - Rana, Ofoten og Salten - ser vi de samme tendensene som i utklippene Utenriksdepartementet har tatt vare på. Nordland Arbeiderblad, en kommunistavis fra Narvik, trykte mye kritisk stoff om krigsgravsaken, mens de andre avisene ikke inneholdt samme mengde stoff og fremsto mer nyansert. De lokale borgerlige avisene skrev også mye negativt om Operasjon asfalt, men som Rønnebu skriver: ”Riksavisene anerkjente den offisielle begrunnelsen for å samle krigsgravene, på samme måte

³²⁷ RA, UD, S-2259 eske 3709

³²⁸ RA, UD, S-2259 eske 3710, mappe 3

³²⁹ RA, UD, S-2259 eske 3710, mappe 3, utklipp VG 22/9-51

³³⁰ RA, UD, S-2259 eske 3710, mappe 3, utklipp VG 26.09.51

³³¹ RA, UD, S-2259 eske 3710, mappe 3, utklipp Dagbladet 21.09.51

³³² RA, UD, S-2259 eske 3710, mappe 3, utklipp Vårt Land 15/10-51

³³³ RA, UD, S-2259 eske 3710, mappe 3, utklipp Dagbladet 19.10.51

som lokalavisene gjorde.”³³⁴ Når det gjaldt pressen i Salten konkluderer Rønnebu: ”Når avisenes interesse og anvendelse av nyheter om saken var såpass betydelig, kom det trolig av tilstrømmingen av stoff, ikke av engasjementet som sådan.”³³⁵ Westlie mener at lokalavisene i Nordland fortalte mer enn riksavisene om motstand mot gravflyttingen.³³⁶ N. Bruun, sjef for Sjøforsvarskommando Nord-Norge, skrev i sin rapport om Operasjon asfalt: ”Det har vært meget skriveri i avisene i Nord-Norge om denne likflytting. Skriveriene har bare gitt uttrykk for meninger om ikke å flytte likene og om forstyrrelse av gravfreden.”³³⁷ Har Bruun rett i at lokalbefolkningen i Nord-Norge bare var negativ til gravflyttingen?

I en av tilstandsrapportene om Operasjon asfalt som ble sendt til Forsvarsstaben fra fremmedavdelingen på Oslo politikammer, ble det meldt at lensmannen i Målselv ”har meldt at befolkningen har gitt uttrykk for at gravene på kirkegården burde ha fått ligge i fred.”³³⁸ Politimesteren på Helgeland ga i likhet med sentrale myndighetene uttrykk for at dette var en sak som kommunistene brukte i sin egen agenda. ”Kommunistene har ment at de her har en anledning til å gjøre blest om seg og håper at dette kan være dem til nytte under kommunevalget.”³³⁹ Det var tilløp til protester mot oppgravningen noen steder, og kommunistene fikk skylden, men det ble sagt at reaksjonene også kom fra andre miljøer enn de kommunistiske. I Harstad sendte kommunen inn en forespørsel til Forsvarsdepartementet der ”det kan nevnes at så vel Trondenes som Harstad formannskap har fattet enstemmige beslutninger om at dette monument kanskje kunne bli stående, selv om likene flyttes”,³⁴⁰ noe som kan tolkes som en høvelig forsiktig protest.

I Mo i Rana har den lokale reaksjonen på Operasjon asfalt fått navnet ”Kirkegårdskrigen”³⁴¹ Historiker Hilde Gunn Slottemo skriver om NKP med utgangspunkt i Rana: ”Over hele landet – også i Mo og Nord-Rana – fikk NKP økt oppslutning den første tida etter andre verdenskrig. Fra å være et lite partilag som omtrent var i ferd med å forsvinne, fikk NKP-miljøet i Rana nå stor oppslutning og politisk slagkraft.”³⁴² Regjeringen var redd for mobilisering fra kommunistene, samtidig som protester og opptøyer kunne vise de andre NATO-medlemmene hvor farlig Sovjet og kommunistene hadde blitt i Norge. I arkivene til NKP er det få tegn på mobilisering i forbindelse med Operasjon asfalt. Det eneste som ble

³³⁴ Rønnebu 2014:83

³³⁵ Rønnebu 2014:96

³³⁶ Westlie 2012:14

³³⁷ RA, KGT, RAFA-2018, eske 27, mappe 4

³³⁸ RA, KGT, RAFA-2018, eske 27, mappe 4

³³⁹ RA, KGT, RAFA-2018, eske 27, mappe 4

³⁴⁰ RA, FD, RAFA-1220/Dgc/764

³⁴¹ Eidsaunet 1999

³⁴² Slottemo 2008:318

nevnt om krigsgravene, dukket opp i forbindelse med markeringen av revolusjonsdagen 7. november, da det fra sentralt hold ble sendt ut en oppfordring til alle distrikts- og lokallag om å gjøre markeringen ”til en felles dag for demonstrasjon av vennskap med Sovjetfolket og en protestdag mot den fornærmelig og uværdige framferd den norske stat viser ved skjendingen av de russiske gravene i vårt land.”³⁴³ Dette ble sendt 18. oktober 1951 og dermed kunne lokallagene hatt tid til å mobilisere til motstand der oppgravingen ikke hadde skjedd. Det ble henvist til en folkebevegelse mot regjeringens toårsplan for flytting av graver, som ”er under utvikling”. Men denne folkebevegelsen finner jeg ikke spor av i andre kilder. Fokuset i dokumentene fra sommer og høst 1951 lå på valgkampen i forbindelse med kommunevalget 8. oktober 1951, og sa ingenting om å bruke krigsgravsaken for å oppnå ekstra gunst.³⁴⁴

På tross av vurderinger i retningslinjene for Norsk sikkerhetspolitikk som: ”Det er sannsynlig at kommunistene kan gjøre en betydelig politisk vinning dersom de får folk til å tro at regjeringen har ødelagt vårt gamle gode forhold til Sovjetsamveldet”³⁴⁵, tok regjeringen sjansen på å gjennomføre Operasjon asfalt. Det var kommunevalg 8. oktober 1951, men regjeringen opplevde kanskje at NKP var såpass svekket, at misnøyen ikke kom til å hjelpe oppslutningen til partiet nevneverdig. Slottemo beskriver oppturen til NKP på Mo, som kortvarig. Noe av forklaringen til NKPs fall var interne konflikter i partiet sentralt, som kulminerte med ekskluderingen av Peder Furubotten.³⁴⁶ Oppgravingen av lik rundt omkring i kommunene var ugunstig i et valgår, men kommunevalget var kanskje ikke med i vurderingen da avgjørelsen om Operasjon asfalt ble tatt. Sovjet-russerne banket på døra, og det var ikke tid til å spekulere for mye. Regjeringen viste handlekraft da Sovjet presset på. Og var egentlig reaksjonene i de ulike lokalsamfunnene så voldsomme? Nei, de var nok ikke det. Som Gaute Rønnebu konkluderte med i sin undersøkelse av Rana, Salten og Ofoten, var reaksjonene på Mo sterke, men ellers kom det få lokale reaksjoner og ”Det var totalt sett også få reaksjoner på hensikten med likflyttingen, det var i flere tilfeller måten det foregikk på som ikke ble så godt mottatt.”³⁴⁷ Eidsaunet konkluderte også med at protestbevegelsen som oppsto på Mo, var unik og skyldtes et sterkt NKP. Partiet sto sterkt også andre steder, for eksempel i Narvik, men der stilnet protestene raskt. Mo skilte seg ut ved at NKP hadde en sterk organisasjon som

³⁴³ AAB/, NKP, ARK-1110//D/19

³⁴⁴ AAB/, NKP, ARK-1110/D/19

³⁴⁵ RA, JCH, PA-1299, mappe 94, P.M. ”Norsk sikkerhetspolitikk. Vurdering og utkast til retningslinjer.” 4/4-1948

³⁴⁶ Slottemo 2008:319

³⁴⁷ Rønnebu 2014: 99

ville markere seg også mot det sentrale NKP.³⁴⁸ Fantes det andre årsaker til at de lokale protestene var så få?

En kilde, et brev til Forsvarsdepartementet, viser et annet perspektiv og forteller om en lokalbefolkning, som ikke så ut til å bry seg om krigsgravene. På spørsmål til en sogneprest om hvorfor gravene var så dårlig stelt, skyldte sognepresten på lokalbefolkningen: ”Folk derinne i ----- har så liten sans for slikt.”³⁴⁹ Biskop Krohn-Hansen skrev om kirkegårdene i sin årsmelding for bispedømmet fra 1949: ”Dessverre har det vært dårlig stelt mange steder.”³⁵⁰ I årsberetningen fra 1950 ble det bedre: ”Sansen for kirkegårdsstellet er i gledelig vekst både hos menighetene og hos de lokale myndigheter.”³⁵¹ Selv om det fantes tegn til holdningsendring, var ikke denne endringen tilstrekkelig til å skape en omfattende reaksjon på Operasjon asfalt. I store deler av Nord-Norge hadde folk nok med bygging av husvære. Da minnesmerkene rundt Saltfjellet ble sprengt eller fjernet høsten 1950, er det ingenting som tyder på at noen reagerte. Reaksjonene kom senere, da avisene hadde begynt å skrive om saken. I en bok om speidernes Roverstafett fra Lindesnes til Nordkapp i 1951 uttrykkes det forunderlige i dette. Speiderne krysset Saltfjellet og den foreløpige endestasjonen til Nordlandsbanen. Marsjen ble gått sommeren 1951, før Operasjon asfalt og avisskriveriene ble igangsatt. Boken kom ut i 1952 og det er mulig at forfatteren har fått med seg diskusjonene rundt sammendragningen.

”Hva har ikke denne jernbanen kostet! Ikke av penger, det er greitt terreng å bygge i, ser det ut til, men av lidelse og ulykke. Ennå står det rester av kirkegårder hvor serbere og russere er gravlagt, og murer fra fangeleirenes brakker taler sitt tydelige språk. Gravene flyttes, ruinene gror over, selv oppe på Saltfjellet.”³⁵²

Forfatteren reagerte da han så restene, og berører hva som skjer når gravene flyttes, da glemmes innsatsen til krigsfangene.

Forsvarsdepartementet har fått noen få brev fra privatpersoner og ulike foreninger for eksempel Hr. Sørumsdalen fra Jaren St. og Skien demokratiske kvinneforening, som uttrykte misnøye med sammendragningen av gravene. Men generelt ser det ut til at det var mest blest om Operasjon asfalt da avisskriveriene var på sitt mest intensive. I en mappe i arkivet ved Statsministerens kontor merket protester 45-55, står det ingenting om Operasjon asfalt eller krigsgraver.³⁵³ Norsk-Sovjetrussisk Sambandet sendte protest til Utenriksdepartementet og trykte samtidig protesten i *Tidskriftet Samband*: ”Sentralstyret i Norsk-Sovjetrussisk Samband

³⁴⁸ Eidsaunet 1999:29-30

³⁴⁹ RA, DNK, RAFA-2018, eske 316, mappe 1

³⁵⁰ Arkivkatalog Hålogaland bispedømme, eske 510

³⁵¹ Arkivkatalog Hålogaland bispedømme, eske 60

³⁵² Godske 1952:60-61

³⁵³ RA, S-1005 Db/130

tillater seg med dette å rette en inntrengende henstilling til Den norske Regjering om å innstille den påbegynte flyttingen av sovjetsoldatenes graver i Nord-Norge.³⁵⁴ De mente videre at ”det bør være en æressak for vårt land å gi de sovjetsoldatene som mistet sitt liv i Nord-Norge gravplass på våre kirkegårder der nord, slik det er gjort på flere steder i Sør-Norge”.³⁵⁵ Sammendragning av graver var ikke det samme i 1951 som da de hadde foreslått det tidligere. Folk flest virket ”skeptisk til å bli ansett som kommunister hvis de deltok aktivt i protestene,³⁵⁶ noe som hindret dem i å ytre protester. Vi har sett at noen lokalpolitikere i ulike kommunestyre, som Narvik og Harstad, reagerte, også uavhengig av partipolitisk tilhørighet. Hvordan var det med rikspolitikere, hva mente de?

Det finnes enkeltteksempler på politikere som sto fram og mente at gravene måtte få ligge i fred. I et skriv for å finne en stedfortreder for Korner Halsne i Forsvarsdepartementet, som skulle holde oversikt over Operasjon asfalt, men hadde blitt syk, kom det til syne intern uenighet om hvordan sammendragningen av de sovjet-russiske krigsgravene gikk for seg: ”Jeg forstår også at sekretær Haugen er delvis uenig i den fremgangsmåte som har vært anvendt og har sterke betenkeligheter i den anledning.”³⁵⁷ Referatene fra Den utvidede utenriks- og konstitusjonskomite, gir inntrykk av enighet blant de ulike partiene, om ikke nødvendigvis velvillighet. Høyres formann, Carl Joachim Hambro uttalte: ”Jeg synes jo det er en ualminnelig vemmelig sak, at dette skal kunne bli et storpolitisk anliggende. Det er jo drevet med trakasserier fra russisk side.”³⁵⁸ Wright, stortingsrepresentant for Høyre innrømte:

”Jeg vil gjerne si at jeg aldri hadde trodd at jeg skulle komme til å gi min tilslutning til det Regjeringen har gjort i denne sak. Jeg har alltid vært en absolutt motstander av flytting av den slags kirkegårder, (...) Men jeg må jo si at etter de opplysninger som er gitt her av utenriksministeren og forsvarsministeren, om hvordan russerne utnytter disse gravplassene for sin spionvirksomhet, har vi faktisk ikke annet å gjøre enn å samle dem på ett sted i Nord-Norge.”³⁵⁹

Protestene stilnet uansett etter hvert. I 1952, da sammendragningen skulle gjennomføres i Sør-Norge, ble det til slutt enighet i Den blandede norsk-sovjetiske kommisjonen om hvordan det skulle skje.

³⁵⁴ ”Sambandet henvender seg til regjeringen i anledning av flyttingen av gravene til de Sovjetsoldatene som mistet livet i Norge.” Tidskriftet Samband nr. 3, 1951, side 24

³⁵⁵ Tidskriftet Samband nr. 3, 1951, side 24

³⁵⁶ Rønnebu 2014:85

³⁵⁷ RA, KGT, RAFA-2018, eske 26, mappe 4 Til statsråden fra Grøstad, 1. september 1951

³⁵⁸ DUUK, 23.10.51, side 14

³⁵⁹ DUUK, 23.10.51, side 16

Polske og jugoslaviske døde ble flyttet sammen høsten 1953, til Håkvik utenfor Narvik og Botn i Saltdal. Flyttingen skjedde også med båttransport, men ser ikke ut til å ha skapt verken oppmerksomhet eller protester. Det gjorde heller ikke flyttingen fra kirkegården på Mo, eller fjerningen av en minnestein på en polsk grav i Saltdal.³⁶⁰

Oppsummering

Siden det i hele etterkrigstiden ble gjennomført vedlikehold og sammendragninger av både sovjet-russiske og andre nasjonaliteters krigsgraver, kan det argumenteres med at Operasjon asfalt ikke var et hastverksarbeid. Men tatt i betraktning at Operasjon asfalt ikke ble en egen plan i krigsgravarbeidet før i juni 1951, kan man likevel si at arbeidet med sammendragningen av de russiske krigsgravene til en enkelt krigskirkegård, bærer preg av hastverk. Våren 1951 foregikk det også korrespondanse med britiske og franske myndigheter om krigsgravene,³⁶¹ uten at det medførte utarbeidelse av en hemmelig plan. Det ser ut som om befolkningen generelt reagerte mer på hvordan Operasjon asfalt ble gjennomført, enn at krigsgravene skulle flyttes. Men noen unntak fantes. Enkelte trosset frykten for å bli stemplet som kommunister og uttrykte misnøye og ubehag med Operasjon asfalt. Soknepresten i Karasjok oppsummerte: ”En kan mene om Tjötta, ekshumasjon, utenriks- og forsvarspolitikken hva en vil. Det er ihvertfall en skam at disse våre kampfeller i striden for frihet og rett fremdeles ikke skal være inhumert, mer enn seks år etter frigjøringen.”³⁶²

Norge endret sitt diplomatiske forhold til Sovjet gjennom håndteringen av Operasjon asfalt. Befolkningen i Norge hadde et positivt forhold til Sovjet etter frigjøringen, noe som endret seg gradvis til mer frykttfullt etter hvert som den utenrikspolitiske situasjon tilspisset seg. Dette vises blant annet gjennom den minkende oppslutningen til NKP. Styresmaktene i Norge var nok skeptiske til sin store nabo i øst også ved frigjøringen og sågar usikker på om Sovjet-Russland kom til å trekke seg tilbake fra Finnmark. Krigsgravsaken med Sovjet-Russland utviklet seg gradvis. Selv om vi kan se noe endring rundt 1949 da Norge ble med i NATO, bar fortsatt Norges diplomatiske forhold til Sovjet preg av forsiktighet, som for eksempel i tilfellet med baseerklæringen. I juni 1951 skjedde det en plutselig endring, da Norge vedtok Operasjon asfalt på tross av sannsynligheten for reaksjoner fra Sovjet. Men Operasjon asfalt må sees i sammenheng med politiske hendelser i inn- og utland og regjeringen kalkulerte kanskje med at krigsgravene var noe Sovjet bevisst brukte politisk.

³⁶⁰ RA, KGT, RAFA-2018, eske 25, mappe 1

³⁶¹ RA, UD, S-2259, eske 3708. De franske krigsgravene var allerede sammendratt til en krigskirkegård i Narvik.

³⁶² RA, KGT, RAFA-2018, eske 39, ”Russiske og andre krigsgraver i Karasjok.” 30. november 1951

Fortellingen om Operasjon asfalts plass i forholdet mellom Norge og Sovjet har endret seg, som vi skal se i neste kapittel.

Kapittel 5 Glemsel.

Det har vært framsatt ulike påstander om Operasjon asfalt og intensjonene for gjennomføringen av den. For å svare på om Operasjon asfalt kan betraktes som et forsøk på å glemme de sovjet-russiske krigsfangene, skal de ulike påstandene undersøkes nærmere og jeg skal benytte Assmanns teori om sju typer glemsler som verkøty for å forstå dem.

Var Operasjon asfalt med på å utlette minnet?

22. september 1951 hadde VG følgende overskrift: ”Moskvapressen angriper Norge:

’Gravskjendingen satt i verk for å fjerne minnet om Russerne som brakte Norge friheten.’³⁶³

Påstandene om at de norske myndighetene gjennomførte Operasjon asfalt som en bevisst handling for å slette minnet om de russiske krigsfangene, har eksistert siden samtiden. Og teorien blir fortsatt hevdet, som i denne overskriften fra VG i 2016: ”Da regjeringen fikk krigsminnesmerker sprengt (..) norske myndigheters vilje til å slette minnene om dem [russiske krigsfanger].”³⁶⁴ Også i bøker blir dette hevdet: ”Hensikten med å ødelegge krigsfangestøttene var å svekke befolkningens minner og opplevelser knyttet til de sovjetiske krigsfangene.”³⁶⁵ Finn Rønnebu skriver: ”Flyttinga av krigsgravene til Tjøtta i 1951 var blant mye annet kanskje et statlig forsøk på å endre oppfatninga om fortida.”³⁶⁶

Stemmer denne påstanden? Eksisterte det en bevisst strategi fra myndighetene som gikk ut på å slette minnet om de sovjet-russiske krigsfangene? Det blir også hevdet at kaptein Arntzen utførte sprengningen på egen hånd, for å fjerne minnet om de sovjet-russiske krigsfangene. Aas skriver: ”There were also signs of the deliberate forgetting and silencing of the memory of the dead Soviet POWs. Dozens of newly erected monuments giving evidence of the Soviet POWs presence, were literally blown up by one of the more ardent officers in charge of the operation.”³⁶⁷ Var det slik? Ble erindringen om sovjet-russiske krigsfanger slettet?

Svaret er nei. Ser vi oss rundt i det norske samfunnet er ikke de sovjet-russiske krigsfangene glemt. I 2001 skrev Bjørn Knutsen en hovedfagsoppgave blant annet om sovjet-russiske krigsfangers minne: ”Erindringen omkring de østeuropeiske krigsfangene i Norge. En drøfting av realhistorie versus erindringshistorie med vekt på historisk bevissthet og kollektiv

³⁶³ utklipp fra VG 22.09.1951 i UD, RA/S-2259 eske 3710

³⁶⁴ Thjømøe, ”Da regjeringen fikk krigsminnesmerker sprengt” VG 14.08.2016
http://pluss.vg.no/2016/08/14/2503/2503_23762163 (lest 10.05.2018)

³⁶⁵ Eidsaunet 2003:217

³⁶⁶ Rønnebu 2017:137

³⁶⁷ Aas 2016:115

erindring.³⁶⁸ Erindringen om andre verdenskrig i Finnmark og Troms, inkludert krigsfanger fra Øst-Europa, ble tatt for seg i en masteroppgave i 2008 av Jørn W. Ruud³⁶⁹ Erindringshistorie forstås som et begrep om noe som har hendt slik det minnes og rekonstrueres av en gruppe eller et individ.³⁷⁰ Erindring er personlig, det er ”en opplevelse av fortiden, gjennom egne erfaringer og gjennom overleveringer.”³⁷¹ Og mennesker erindrer både individuelt og kollektivt. Erindringssteder er viktige i erindringsprosesser, eller minneprosesser.³⁷² Krigsminnesmerker er et eksempel på slike minnesteder eller erindringssteder. Krigsminner er det mange av i Europa, og i minnestudier har det blitt forsket på dem, fordi minnesmerkene sier noe om hva produsentene av dem ønsker at vi skal huske. Det vil da si at mangel på minnesmerker, eller at minnesmerker ble fjernet, forteller noe om at produsenten, staten, ikke ønsker vi skal huske. Bevisste handlinger for å påvirke erindringene om fortiden kalles erindringspolitikk eller minnepolitikk.³⁷³ Ruud hevder i sin masteroppgave at et erindringspolitisk ”grep fra de norske myndigheter var flyttingen av de sovjetiske krigsgravene til Tjøtta.”³⁷⁴ Stemmer det? I arkivkildene om Operasjon asfalt finnes det ikke spor av at minnesmerker og graver ble fjernet med den hensikt å endre folks minne om de sovjetiske krigsfangene.

Wilberg mener at holdningene til krigsminner har endret seg fra 1945 til i dag.³⁷⁵ Holdningene til krigsminner følger holdningene våre til krigen. Hans Fredrik Dahl har i sin bok *Krigen som aldri tar slutt* vist hvordan ”begivenheter og samtidshendelser etter 1945 har spilt inn i oppfatningen av annen verdenskrig – både i erindringen og rekonstruksjonene av den, fortolkningen og fortellingene – og slik sett bidratt til en endret forståelse av krigen og hva som skjedde.”³⁷⁶ Minnepolitikken til de norske myndigheter endret seg, slik historiker Steinar Aas skriver at den endret seg i Narvik:

”Den kalde krigen endra minnepolitikken i Narvik frå 1946 til 1953 (..) I 1946 hadde ordførar Alfred Nilsen frå Arbeiderpartiet lagt ned blomster på minnesmerket over døde sovjetrussiske krigsfangar. Sovjetunionen og Stalin var då ”våre allierte kamerater”. Den kalde krigen hadde endra det, og no var naboregimet ein fiende folk måtte åtvarast mot.”³⁷⁷

³⁶⁸ Knutsen 2001

³⁶⁹ Ruud 2008

³⁷⁰ Knutsen 2001: iii

³⁷¹ Knutsen 2001:22

³⁷² Knutsen 2001:11

³⁷³ Knutsen 2001:23, Ruud 2008: 15

³⁷⁴ Ruud 2008:118

³⁷⁵ Wilberg 2016:10

³⁷⁶ Dahl 2017:261

³⁷⁷ Aas 2010:83

Aas mener videre at myndighetene både i Norge og Sovjet var viktige leverandører av felles nasjonal minnepolitikk.³⁷⁸ Men det er altså ingenting som tyder på at det var en uttalt minnepolitikk som gjorde seg gjeldene med hensyn til Operasjon asfalt.

Staten var altså en viktig leverandør av minnepolitikk. Det var viktig at fortellingene om krigen var de samme for alle i Norge, slik at vi fikk en kollektiv erindring som kunne virke nasjonsbyggende. Anne Eriksen mener at den nasjonale fortellingen om krigen har fungert byggende og integrerende, ”den har skapt en nasjonal konsensus og et verdigrunnlag for gjenreisningen og dermed for det moderne norske etterkrigssamfunnet.”³⁷⁹

Winther framhever at det å huske både er personlig og sosialt. Prosessen med å huske skjer i sosiale grupper bestående av det han kaller sosiale agenter eller minneagenter. Det er de som gjør jobben med å huske. Erindringssteder blir i hovedsak laget av slike grupper med sosiale agenter. Før Operasjon asfalt var det i hovedsak ulike lokalbefolkninger som hadde ordnet gravsteder og minnesmerker tilegnet de sovjet-russiske krigsfangene. Da krigsgravtjenesten skulle få oversikt over de ulike gravene rundt i landet, henvendte de seg til lokale aktører. På steder som Saltdal, Steigen og Neverdal var det sosiale agenter lokalt som sørget for at det ble ordnet verdige gravsteder, og minnesmerker ble satt opp av lokalbefolkningen eller i et samarbeid mellom lokalbefolkning og frigitte fanger, i 1945. Det samme skjedde også i Rana, Varanger og Sørfold. ”Fictive kinship groupes' are the key agents of remembrance.”³⁸⁰ Disse ”kinship groups” holder sammen av ulike årsaker, karakterisert som tynne og tykke relasjoner, for eksempel delte erfaringer eller politiske bånd. På noen steder, som Mo og til en viss grad Tromsø, fantes det sosiale grupper med tykke relasjoner i form av felles politisk orientering. NKP hadde, som vist i kapittel 4, sterke bånd innad i partiet som gjorde at de kunne mobilisere da Operasjon asfalt ble satt i gang. På Mo hindret befolkningen oppgravingen og de sovjet-russiske krigsfangegravene ble værende på Mo kirkegård. Resten av gravene med sovjet-russiske krigsfanger ble flyttet til Tjøtta, på tross av lokale protester noen steder.

Historiker Marianne N. Soleim mener at ”[r]ent fysisk sett fjernet oppgravingen og ødeleggelsene det eneste som kunne danne grunnlaget for et verdig og varig minne om skjebnen til de tusener av sovjetiske krigsfanger som mistet livet i Norge i løpet av krigsårene.”³⁸¹ Ble minnene borte overalt? Nei, noen lokale steder holdt de minnene om de sovjet-russiske krigsfangene ved like, selv etter Operasjon asfalt. Et eksempel er Steigen. Der

³⁷⁸ Aas 2012:21

³⁷⁹ Eriksen 1995:173

³⁸⁰ Winther 2006:136

³⁸¹ Soleim 2016:241

har det blitt arrangert minnemarkeringer tross kald krig og fysisk fjerning av graver og minnesmerker. Sosiale agenter lokalt har hatt tykke nok relasjoner til å holde minnet ved like. Det kan også være at det står fysiske spor igjen som påminnelser. Batteri Dietl i Steigen er et merkbart minnested. Der og på Mo, der de fysiske restene fortsatt er tilstede, blir det lettere å huske. Et annet eksempel er Neverdal i Meløy. Der satte lokale folk opp et minnesmerke ved gravplassen til krigsfangeleiren som hadde vært der. To av krigsgravene ble flyttet til Tjøtta høsten 1951, resten høsten 1953, og minnesmerket har blitt stående på Neverdal.³⁸² Det er ikke registrert verken på listene til Krigsgravtjenesten, eller blitt sjekket av Drost. Det var dette minnesmerket som ble utgangspunktet for lokalskolens nysgjerrighet, slik at minnet om krigsfangene og gravene fortsatt lever på Neverdal. Røkland i Saltdal er et annet eksempel. Der sendte kommunen i 1975 brev til Krigsgravtjenesten der de ba om at ”minnesmerke over falne russiske fanger” måtte settes i stand.³⁸³ Det er altså ikke nok med kun fysiske spor som et minnesmerke, lokale mennesker, sosiale agenter, trengs for å holde minnet ved like.

Fortellingen om Operasjon asfalts plass i forholdet mellom Norge og Sovjet har endret seg. Historiker Bones skrev i 2015: ”fange- og krigsgravsakene ble en hovedsak i det bilaterale forholdet fram til midt i 1950-årene.”³⁸⁴ Historikerne i *Norge og Sovjetunionen 1917-1955 En utenrikspolitisk dokumentasjon*, ser ut til å ha ment noe annet i 1995, da samlingen kom ut. I noteutvekslingen mellom Norge og Sovjetunionen om krigsfangegravene i 1951, er bare tre av 12 noter trykket. Samlingen inneholder heller ikke kilder fra den interne kommunikasjonen om krigsfangegravene i 1951, og det er uvisst om det skyldes at ingen ble funnet. Men Gedde-Dahl viser i sin oppgave fra 1997 at det finnes noe intern kommunikasjon om krigsgravsaken i Russland.³⁸⁵ Fra 1945 er det trykket to dokumenter som omhandler krigsfangegravene i kildesamlingen, der det ene er et internt dokument.³⁸⁶ Det er de eneste dokumentene som er tatt med om krigsfangegravene fra 1945 til og med 1953. Med 97 utvalgte dokumenter virker det ikke som om krigsgravsaken ble ansett som en betydelig sak i 1955. Hva skyldes endringen i omtalen av krigsfangegravene, som har funnet sted fra 1995 til 2014? Ved å bruke Assmanns glemsler kan dette forklares som selektiv glemsel.³⁸⁷ Fra 1995 til 2014 ble samfunnets erindringsramme endret slik at minnet om krigsfangene og krigsfangegravene fikk mer anerkjennelse i offentligheten. Det vil si at det på begynnelsen av nittitallet ikke

³⁸² RA, KGT, RAFA-2018/Da/eske 26, mappe 5

³⁸³ RA, KGT, RAFA-2018 Db, eske 19

³⁸⁴ Holtmark (red) 2015:336

³⁸⁵ Gedde-Dahl 1997:59-62, for eksempel note 231

³⁸⁶ Holtmark (red) 1995: 366-475

³⁸⁷ Se kapittel 1

nødvendigvis var en bevisst utelatelse og nedtoning av krigsfangegravene, men det falt utenfor samfunnets ramme (diskursen). Krigsfangegravene ble likevel nevnt, som en start på endringen av erindringsrammen. Grunnen til at erindringsrammen var i endring, kan være at de internasjonale forholdene hadde endret seg. Fra midten av 1980-tallet begynte forholdet mellom øst og vest å bli bedre. ”Forholdet mellom Norge og Sovjetunionen var i stadig bedring etter Gorbatsjovs maktovertakelse, og det fikk en annen karakter.”³⁸⁸ Landene ble mer positive til hverandre, både politisk og i andre forhold. Spesielt regionalt ble forholdet åpent, med ulike utvekslinger som besøk og forskningssamarbeid. Både Finnmark-, Troms- og Nordland fylke utnyttet mulighetene for kontakt over grensen og opprettet vennsksavtaler og samarbeidsprosjekt med regioner i Sovjetunionen, Arkhangelsk, Murmansk og Leningrad oblast.³⁸⁹ I 1993 ble Barentssekretariatet opprettet,³⁹⁰ opprinnelig for å bidra med det praktiske i Barents Regionråd, men sekretariatet har etter hvert endret feltet sitt. De eksisterer fortsatt og skal fremme norsk-russisk samarbeid.³⁹¹ Forbedringen internasjonalt og i det norsk-russiske forholdet, gjorde at samfunnets erindringsramme om de sovjet-russiske krigsgravene kunne endres.

Gravkommisjonen i 1945-46 var opptatt av antall arbeidstimer krigsfangene hadde utført, men forsvarsminister Hauge var absolutt ikke villig til å finne ut av det.³⁹² Var det slik at Norge var så redd for erstatningskrav at de gjennomførte en politikk for å glemme krigsfangene, for å viske ut minnet om slavearbeiderne som hadde bygget opp infrastruktur nasjonen nå nøt godt av?

Diskursen om Operasjon asfalt er sammensatt. Operasjonen møtte protester, men hvorfor finnes det ikke spor av protester i Saltdal, der lokalbefolkningen både hadde vært med på arbeidet med å samle krigsgravene og innviet krigskirkegårder. Denne tilsynelatende inkonsekvente oppførselen kan forklares ved hjelp av glemsel nummer seks, konstruktivistisk glemsel³⁹³, en glemsel som gir menneskene mot og makt til å kjempe for livet. Saltdal hadde krigskirkegård, men at den ble borte gjorde det lettere å glemme og gå videre. Hvordan var viljen til sannhet hos lokalbefolkningen som bodde i nærheten av fangeleirene? Ville de etter krigen vite hvordan fangene var blitt behandlet, hvilke grusomheter som skjedde rett utenfor døren deres? Eller ville de glemme brutaliteten de hadde vært vitne til? Det kan være

³⁸⁸ Holtmark (red) 2015:542 Mikhail Gorbatsjov overtok makten i Sovjetunionen våren 1985.

³⁸⁹ Holtmark (red) 2015:539-542

³⁹⁰ Barentssekretariatet, ”Om oss” 08.05.2018 (lest <https://barents.no/nb/godt-naboskap-lonner-seg>)

³⁹¹ Prosjektet ”Jernbanebygging i Nordland under andre verdenskrig, Sovjetiske krigsfangers fangenskap og tvangsarbeid” får blant annet støtte derifra.

³⁹² RA, FD, RAFA-1220/Dcb/730

³⁹³ Kapittel 1

interessant å trekke en parallell til diskusjonen om minnesmerke for Utøya.

Lokalbefolkningen som ikke vil ha minnesmerke plassert slik at de kan se det, uttaler: ”Vi vil ha vårt nærmiljø, vår hverdag tilbake på en best mulig måte”³⁹⁴ Dette er de samme menneskene som var til stede 22. juli 2011 og hjalp til i redningsaksjonene. Kanskje var det greit for lokalbefolkningen i Saltdal at minnene etter krigsfangene ble fjernet. De internasjonale forholdene bidro til at viljen til å glemme var større. Intensjonen var kanskje noe annet, men konsekvensen ble glemsel.

Men som speiderne over Saltfjellet konkluderte: ”Det var kanskje på sin plass å sørge for at en også i årene som kommer, ble minnet litt om tragediene her oppe i fjellet – om elendige brakker og tynnkledde fanger, om brutalitet og råskap, om sykdom, skitt og lus. Nei, la oss glemme, sier noen, la oss ha det hyggelig. Men så hører vi en skarp, lav stemme, hes av intensitet: *Du må ikke sove!*”³⁹⁵

Minnet om krigsfangene var kanskje noe som lokalbefolkningen ikke ønsket å vedlikeholde. Det kunne skyldes ulike årsaker. Noen ville glemme de umenneskelige handlingene de hadde vært vitne til, noen ville kanskje glemme sin egen unnvikelse og hjelpsløshet, at de ikke hadde gjort noe for å hindre det skrekkelige. Et slikt tankemønster kaller Assmann konstruktivistisk glemsel. De glemte for å kunne gå videre i livet, for eksempel slik de gjorde i Tyskland etter krigen. Dahl sier at ”det tyske samfunnet var preget av en særlig evne til å tie og glemme, i takt med gleden over det ”Wirtschaftswunder” som den økonomiske fremgangen etter krigen la grunnen for.”³⁹⁶ Lokalbefolkningen på enkelte steder i Nord-Norge ville glemme de russiske krigsfangene, for lettere å kunne leve videre uten krig. De glemte, for å komme videre etter traumatiske opplevelser, med fortielse og stillhet. Knutsen trekker også fram at noen glemte fordi de hadde ”stor personlig interesse av å forbli tause.”³⁹⁷ Ved at minnet om krigsfangene ble svekket, var det lettere å unngå fokus på egen fortid og skambelagte handlinger som for eksempel å arbeide for fienden. Var konstruktivistisk glemsel et behov også hos staten Norge? Var erindringen om at krigsfangene hadde bidratt til moderniseringen av landet, ubehagelig,³⁹⁸ og bidrag til å glemme fangene kjærkommet? I tillegg opplevde kanskje noen at krigen og det den medførte var påtvunget. Norge var nøytralt, men ble okkupert. Krigen og krigsfangene var uønsket og uvedkommende

³⁹⁴ Letvik, ”Utøya-naboer kritiske til nytt forslag om minnested: – Rettssaken går som planlagt.” Aftenposten.no. 09.02.2017 <https://www.aftenposten.no/kultur/i/8drQW/Utøya-naboer-kritiske-til-nytt-forslag-om-minnested--Rettssaken-gar-som-planlagt> (lest 10.05.2018)

³⁹⁵ Godske 1952:61

³⁹⁶ Dahl 2017:86

³⁹⁷ Knutsen 2001:75

³⁹⁸ Knutsen 2001:73

for folk. Ble Operasjon asfalt gjennomført med intensjonen om å slette minnet om de sovjet-russiske krigsfangene og arbeidet de hadde utført?

Staten kan ikke diktere hva folk skal mene, skriver Dahl. Holdningene til andre verdenskrig, kan ikke ”skyldes statlige myndigheter eller ledere uten videre. De ligger dypt, og forandres langsomt. De har å gjøre med fortellingene slik vi liker å høre dem, og slik vi tvinges til å ta nye hendelser inn over oss.”³⁹⁹ Men staten kan bidra til at det er vanskeligere å huske. Norske myndigheter hadde i hvert fall bevissthet om at erindringssteder var viktige for å minnes. Stortingsrepresentant Hambro uttalte seg om de tyske krigskirkegårdene i 1947, og ba om at ”enhver tysker som er falt i okkupert land, skal hvile i en ukjent og æreløs grav, forat det skal bli umulig å holde evigvarende minner om de tyskere som har ligget falne her”⁴⁰⁰ En slik retorikk lå ikke bak krigskirkegården på Tjøtta. Regjeringen var nøye med at den nye krigskirkegården skulle være verdig. For eksempel ble en av landets beste landskapsarkitekter, Kirsten Reigstad, brukt for å utforme krigskirkegården.⁴⁰¹ Gunnar Jansen, billedhuggeren som lagde minnesmerket på Tjøtta, var også blant landets fremste.⁴⁰² Men økonomi var likevel et viktig premiss. I utførelsen var ”oppdragsgiverne enige om at anlegget” skulle utformes slik at det kunne være fint i fremtiden, selv med ”lite, eller i verste fall uten vedlikehold”.⁴⁰³

Fjermeros hevder i sin bok at de store fortellerne/skriverne av nasjonalhistorien, tiet om Operasjon asfalt. ”De tause etterkrigskronikører”⁴⁰⁴ brukte glemselsteknikken å tie. Han mener det er påfallende at store verk om etterkrigstiden, manglet omtale av Operasjon asfalt. Fjermeros gir selv en utførlig presentasjon av Operasjon asfalts historiografi, som inneholder flere bidrag der Operasjon asfalt inngår og stadig flere de siste tiårene. Historiker Aas påpeker i sin artikkel ”Cold War era silence” at Fjermeros og hans bok selv er et eksempel på at stillheten har blitt brutt. At det som eventuelt har vært fortiet nå blir snakket om,⁴⁰⁵ stemmer med minnestudiene. Rundt 1980 startet, i følge minnehistoriker Winther, den andre minnebølgen.⁴⁰⁶ Tiden var moden for at hendelser som hadde vært fortiet i fortellingene om andre verdenskrig, nå kunne fortelles. Dette skyldes blant annet et generasjonsskifte. Den yngre generasjonen begynte å stille spørsmål om hva for eksempel deres besteforeldre gjorde under krigen. Stillheten som hadde preget en del fortellinger, for eksempel om tyskertøsene,

³⁹⁹ Dahl 2017:33

⁴⁰⁰ DUUK 15. januar 1947, side 40

⁴⁰¹ Artikkel i VG 26.09.51 i UD, RA/S-2259 eske 3710

⁴⁰² RA, KGT, RAFA-2018/Db/eske 5, Norsk hagetidend, februar 1954

⁴⁰³ RA, KGT, RAFA-2018/Db/eske 5, Karen Reigstad i Norsk hagetidend, februar 1954

⁴⁰⁴ Fjermeros 2013:41

⁴⁰⁵ Aas 2016: 122

⁴⁰⁶ Winther 2006:18 og 31

ble nå brutt. Forandringen skjedde ikke bare i Norge, men generelt i Europa, også i Tyskland. Da Christian Streit i 1978 kom med første utgave av *Keine kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941-1945*, som handlet om skjebnen til de sovjet-russiske krigsfangene, var dette et ukjent tema for offentligheten i Tyskland. Temaet ble sett på som tabu av tyske historikere, og fortrengt.⁴⁰⁷

Ved å bruke defensiv og kompliserende glemsel, antyder Fjermeros at staten, og etterkrigskronikører, brukte stillhet for å beskytte gjerningsmannen, i dette tilfelle staten. Men for at denne typen glemsel skal realiseres, må tre former for stillhet virke samtidig: fra forbryteren, offeret og samfunnet. Som vi har sett har mengden litteratur om krigsfangene økt fra slutten av 80-tallet, og stillheten har nær sammenheng med den kalde krigens utvikling. Da Sovjetunionen ble oppløst, fikk forskerne tilgang til arkivene som omhandlet de øst-europeiske krigsfangene og kunne dermed bidra med stadig mer litteratur om krigsfangene og etter hvert Operasjon asfalt. Siden dokumenter har blitt oppbevart og tatt vare på, kan heller ikke påstandene om straffende og undertrykkende glemsel påvises. I et møte i Den utvidede utenriks- og konstitusjonskomite, påtok dessuten forsvarsminister Hauge seg ansvaret for operasjonen: ”Jeg må si til denne komite at jeg bærer et meget fremtredende ansvar for at dette er gjort. På godt og ondt. Det ansvaret vedkjenner jeg meg. Men det er en enstemmig regjeringsbeslutning bak tiltaket, der gjorde seg ingen meningsforskjell gjeldende.”⁴⁰⁸

Historiker Ole-Jacob Abraham påpeker at det tok over 40 år etter krigens slutt før norske historikere ”for alvor tok til å forska på krigsfangane.” Til tross for at krigsfangene var ”eit temmeleg vesentleg fenomen ved det tyske regimet i Norge underkrigen.”⁴⁰⁹ Han peker på tre årsaker til den manglende interessen. Bortsett fra det språklige hinderet at få kunne russisk, peker også Abraham på at den kalde krigen ”gjorde det politisk ukorrekt å framheva kor mykje sovjetborgarane ofra under krigen.”⁴¹⁰ Som sagt tidligere, Sovjet var nå en fiende, og det påvirket også hvordan man så tilbake på krigsfangene og krigsfangegravene. Dahl mener det samme: ”Forsøk på å fortie eller sensurere ting for ikke å avsløre dem for fienden, ble forsterket etter hvert som øst-vest-spenningen tiltok.”⁴¹¹ Den manglende litteraturen om krigsfangene og krigsfangegravene, faller inn under den selektive glemselen heller enn defensiv og kompliserende glemsel.

⁴⁰⁷ Streit 1991:10

⁴⁰⁸ DUUK 23.10.1951, side 11

⁴⁰⁹ Abraham 2009:293

⁴¹⁰ Abraham 2009:295

⁴¹¹ Dahl 2017:90

Erindringsrammen endret seg med den kalde krigens slutt, og gjorde at samfunnet var mer lydhør for informasjon og litteratur om krigsfangene og Operasjon asfalt. Steinar Aas viser i sin artikkel ”Cold War era silence” at ”There are no signs that the operation was forgotten in the Norwegian newspapers, for instance.”⁴¹² Rana Blad hadde i 1987 flere artikler om krigsfangene og krigsfangegravene. Fokuset lå blant annet på at arkivene til NSB hadde blitt borte. Det forble lenge en lokal sak.⁴¹³ Også Knutsen redegjør for et mønster der de øst-europeiske krigsfangene fikk mye oppmerksomhet rett etter frigjøringen. Den kollektive erindringen om krigsfangene forsvinner deretter, før temaet returnerer og eskalerer fra 70-80-tallet.⁴¹⁴ De siste tiårene har brakt en stadig økende grad av forskning som bidrar til fortellingene om krigsfangene og det siste tiåret til krigsfangegravene. For eksempel Marianne Neerland Soleims doktoravhandling *Sovjetiske krigsfanger i Norge 1941 – 1945: antall, organisering og repatriering* i 2004 og Michael Stokkes nettsted om sovjetiske krigsfanger, ”Sivile og frivillige i Norge 1941-45”. I stedet for straffende og undertrykkende glemsel, med arkiver stengt av politiske grunner, har det eksistert en forvaringsglemsel, der dokumenter har blitt tatt vare på og oppbevart. Det siste tilskuddet er at Operasjon Todt-arkivet har blitt ordnet, slik at forskere kan benytte seg av det. Og det gjør de. Historiker Gunnar Hatlehol skrev i 2015 avhandlingen *”Norwegeneinsatz” 1940-1945: Organisation Todts arbeidere i Norge og gradene av tvang*, og på Teknisk museum i Oslo har det vært en stor utstilling om Operasjon Todt og krigsfangene: ”Grossraum. Organisasjon Todt og tvangsarbeid i Norge 1940-1945.”⁴¹⁵

Det siste Abraham trekker fram som årsak for den fraværende interessen for krigsfangene og deres historie hos norske forskere, er at ”dei dette dreidde seg om – sovjetiske krigsfangar og tyske fangevaktarar – vart sendt heim att til sine respektive land ved avslutninga av krigen, og at det som hadde skjedd i fangeleirane faktisk ikkje vedgjekk det store fleirtalet av det norske folket.”⁴¹⁶ Denne holdningen kan plasseres i den første glemselen, automatisk glemsel, som sier at det sett fra et biologisk ståsted er normalt for mennesket å glemme. Det var mye annet som trengte fokus etter krigen, slik at krigsfangene som ble borte, også forsvant fra minnet. Biskop Wollert Krohn-Hansens skrev boken *Den brente jord* i 1945, om krigen og tilstanden i Troms og Finnmark etter frigjøringen. Fokuset lå på de mange nordmenn som var blitt husløse på grunn av den brente jords taktikk i Troms og

⁴¹² Aas 2016:119

⁴¹³ Westlie 2012:16

⁴¹⁴ Knutsen 2001:110

⁴¹⁵ Teknisk museum, ”Grossraum Tvangsarbeid i Norge under 2. verdenskrig.” 08.05.18 (lest)

<https://www.tekniskmuseum.no/grossraum>

⁴¹⁶ Abraham 2009:295

Finmark og bombingene av byer. Den eneste gangen utenlandske krigsfanger og krigsfangeleirer nevnes, er i forbindelse med at nordmenn har oppholdt seg i en fangebrakke under tilbaketrekningen og fått lus.⁴¹⁷

Hva kjennetegnet minnet om de sovjet-russiske krigsfangene før Operasjon asfalt? Var det slik at Operasjon asfalt utgjorde et brudd, at krigsfangene før gravflyttingen var en integrert del av fortellingen om krigen og ble minnet? Det finnes ingen informasjon om hva som foregikk av minnemarkeringer etter at de første krigskirkegårdene ble innvidd og før Operasjon asfalt. Men landet skulle gjenreises etter krigen og de sovjet-russiske krigsfangene ble repatriert raskt.

Hadde Arntzen fått beskjed eller ordre om å sprengte minnesmerkene? Hvis intensjonen var at minnesmerkene skulle bli borte, virker det rart at de ble liggende ødelagt i en haug. Gerald E. Danzer sier at minnesmerker kan være konstruert for å vise ideal, livsmål som vi skal strekke oss etter.⁴¹⁸ Prøvde Arntzen ”å sprengte” kommunismen, som de sovjet-russiske krigsfangene tilhørte? Ved å la det ødelagte minnesmerket ligge igjen, skulle han hindre tilhengere å samle seg om det felles kommunistisk ideal, som ble liggende for å vise den knuste kommunismen? Prøvde han bevisst å ”forandre historia med dynamitt.”⁴¹⁹ slik det hevdes? I kildematerialet er det ingenting som tyder på det, og som historiker Aas påpeker om restene av de sprengte monumentene: ”These are, in fact, cries of silence.”⁴²⁰

Om intensjonen var å slette minnet om de sovjet-russiske krigsfangene eller ikke, så ble konsekvensen av Operasjon asfalt uansett et svekket minne om dem, på tross av lokale sosiale agenter. Soleim mener at Operasjon asfalt på kort sikt bidro til oppmerksomhet om de sovjetiske krigsfangene, mens den på lang sikt bidro til å usynliggjøre historien om dem.⁴²¹ Bones påpeker også at norske myndigheter ved å fjerne krigsfangegravene fra der hendelsene fant sted, svekket ettertidens minneproduksjon om krigsfangene.⁴²² Winther påpeker at kollektivt minne krever aktivitet og ”Acts of shared remembrance require a time and place at which they can be expressed.”⁴²³ Det nasjonale bildet er at da Operasjon asfalt ble gjennomført, ble gravene, gravmerker og minnene flyttet bort fra de sosiale agentene som gjorde jobben med å huske, og minnet om de russiske krigsfangene ble svekket. Men ikke alle glemte. Kanskje fantes det i enkelte hjem en trefigur lagd av en sovjet-russisk krigsfange, gitt

⁴¹⁷ Krohn-Hansen 1945:8

⁴¹⁸ Danzer i Aas 2010:79

⁴¹⁹ Rønnebu 2017:154

⁴²⁰ Aas 2016:122

⁴²¹ Soleim 2016:241

⁴²² Bones 2014:342-343, Bones 2015:149

⁴²³ Winther 2006:179

som takk for hjelp og mat, som var nok for å gjøre jobben med å minnes. Ei som deltok på innvielsen av krigskirkegård i Saltdal i 1945, uttrykte at om de ikke hadde fått gjort noe mens krigsfangene var i live, skulle de i hvert fall minnes dem. ”Men hugse skal vi som såg på deira lidning utan å kunne hjelpe stort: Dei fall på ærens mark, desse også. Kvar ein ukjend krigsfange, utan namn og heimstad på det vesle trekorset, har i dag foreldre i live, kone, born eller sysken”⁴²⁴

Historiker Otto framhever at ved å se tilbake kan vi innse at en feil ble gjort, og at tiden er inne for å gjøre noe med det. ”One would need to direct the reproach, that the memory of the deceased was handled in a way that made an individual remembrance at a specific place impossible, at the Norwegian authorities of the time.”⁴²⁵ Jobben med indentifisering av krigsfangegraver i Norge de siste årene, er bare en kompensasjon for tidligere feil. For mange etterlatte er det uansett viktig at arbeidet blir gjort. Påstandene om at norske myndigheter hadde som intensjon å slette minnet om de sovjet-russiske krigsfangene, er en påstand om at myndighetene brukte ”Straffende og undertrykkende glemsel”. Det innebærer at de ved å ødelegge levninger og ha hemmelige arkiv, utøvde makt over fortiden. Men det er altså lite som tyder på at norske myndigheter gjorde det. Myndighetene var redd for spionasje og gjennomførte Operasjon asfalt av den grunn. Ved å fjerne de døde fra der hendelsen skjedde, ble de døde, og de etterlatte, lukket ute fra diskursen. Operasjon asfalt bidro til mønsteret med å glemme de sovjet-russiske krigsfangene. De sovjetiske myndighetene beskyldte Norge for å ville utslette minnet om krigsfangene, men deres egen minnepolitikk der de etterlatte ikke fikk tillatelse til å besøke gravene, bidro til å opprettholde glemselen utover etterkrigstiden. Rett etter krigen ønsket Sovjet å spre gravene for å opprettholde et sterkt minne om de sovjetiske krigsfangene i de ulike lokalmiljøene de hadde vært en del av.⁴²⁶ Med Sovjets egen politikk motvirket de akkurat det, slik eksemplet fra Rognan i kapittel 4 viser. Et poeng som sjelden er framme i diskursen. Befolkningen på Rognan syntes det var merkelig at kontakten ikke ble opprettholdt. Det var først med Sovjets fall at erindringsrammen ble endret slik at erindringene kunne komme ordentlig fram i den nasjonale offentligheten.

⁴²⁴ Vinsrygg 1996:84

⁴²⁵ Otto 2011: 550

⁴²⁶ Aas 2016:116

Kapittel 6 Oppsummering og konklusjon

Hvordan ble krigsgravarbeidet organisert i 1945-51?

Det første oppgaven ville redegjøre for, var hvordan krigsgravtjenesten ble opprettet og krigsgravarbeidet ble organisert. Hvordan ble krigsgravearbeidet organisert i 1945-51? Og Hvilken rolle spilte kaptein Arntzen i arbeidet, og hvem var han?

Som vi har sett, innhentet Norge informasjon fra de ulike diplomatiske utsendingene. Lik og krigsgraver fantes i store mengder over hele Europa. De ulike nasjonene hadde kontakt med hverandres krigsgravorganisasjoner for å ta hånd om de døde på en pietetsfull og verdig måte etter folkerettens, Genèvekonvensjonenes, bestemmelser. I Norge var det staten som organiserte arbeidet fra begynnelsen av, og som sørget for vedlikehold. Ulike aktører var involvert, som Den norske kirke og Forsvaret. Krigsgravarbeidet i Norge skulle bli sørget for gjennom opprettelsen av Sentralkontor for krigsgraver i 1946, med distriktskontor i hver distriktskommando og feltpresten som leder. I Nord-Norge var feltprest Arthur Berg leder for Distriktskontor for krigsgraver Nord på Setermoen. Organiseringen av krigsgravarbeidet gikk ikke på skinner. Nord-Norge er stort og det hadde vært mange krigsfangeleire og mange lik spredt over et omfattende område. Gjenreisning etter krigen krevde samtidig mye fokus. Feltprest Arthur Berg trengte hjelp og høsten 1949 ble kaptein Johan Arntzen ansatt.

Hvem var kaptein Arntzen og hvilken rolle hadde han i krigsgravarbeidet?

Var han en anti-kommunistisk militærkaptein, slik han ofte blir fremstilt i litteraturen om Operasjon asfalt?

Da kaptein Johan Arntzen ble ansatt ved Sentralkontor for krigsgraver i 1949, hadde han akkurat vært i Tysklandsbrigaden som kompanisjef. Han hadde deltatt i felttoget i Narvik i 1940 og blitt hedret for sin innsats med Krigsmedaljen. I løpet av krigen ble han tatt for illegalt arbeid og sendt som krigsfange til Tyskland. Kildematerialet forteller at Arntzen i løpet av krigsgravarbeidet i Nord-Norge fikk erfaring slik at da Operasjon asfalt ble vedtatt var han en "egnet mann" som leder for oppgravingen, oppbevaring og lasting av de sovjet-russiske krigsfangelikene. I løpet av krigsgravarbeidet før og under Operasjon asfalt sprengte han en del minnestøtter. Begrunnelsen hans var at minnesmerkene var ødelagt av "frost og væte", at de var i veien for oppgraving av lik, og at de ikke var minnesmerker, men misvisende gravmerker. Om kaptein Arntzen gjennomførte sprengningene på egen hånd, eller hadde fått ordre om det, finnes det ikke direkte spor av i kildene. Framstillingene i litteraturen er ensformig, men som så mye annet er også historien om kaptein Arntzen mer sammensatt. Han var en dekorert krigshelt, men påtok seg det "ufjelge arbeidet med å grave opp att disse

halvt oppløyste kroppane”⁴²⁷ Intensjonene med sprengningene av minnesmerker har det ikke lykkes meg å finne ut av. Uansett intensjon, ligger de sprengte minnesmerkene der og skaper motsatt effekt av glemsel.

Hvordan påvirket den kalde krigen og utenrikspoliske forhold samlingen av de sovjet-russiske krigsgravene?

Plassert på en tidslinje vil samlingen av de sovjet-russiske krigsgravene starte ved frigjøringen våren 1945. Da var det helse- og pietetshensyn som var viktig og at krigsfangegravene fikk verdighet i innvidd jord. Dette hensynet kom til syne for eksempel ved krigskirkegårdene på Hestbrinken og Høybuktknoen. Tyske tropper ble brukt til å gjøre oppgravingsarbeidet, før de ble sendt tilbake til Tyskland. ”Sume av dei som hadde vore slavedrivarar og skote desse stakkarane laut no (..) grava [dei] opp att. (..) Dei bleikna bort og kasta opp.”⁴²⁸ De tidligere krigsherrene ble også brukt til krigsgravarbeid i Tyskland. Etter hvert ble det vanskelig å skaffe folk til arbeidet i Nord-Norge. Vedlikeholdet og oversikten over gravene var dårlig. Sovjet-russiske inspeksjoner i 1947-49 klagde på forholdene ved gravene. Utviklingen til de sovjet-russiske krigsgravene følger utviklingen i internasjonale og politiske forhold.

Hva påvirket utviklingen til samlingen av de sovjet-russiske krigsgravene? Ved frigjøringen var Sovjet Norges allierte, men dette endret seg raskt. Perioden fra 1947-53 var ”dei djupe kald krigsåra”, som påvirket Norges forhold til Sovjet. Det oppsto mistanker om at inspeksjonene av gravene, var skalkeskjul for spionasje. Norge gikk fra brobygging til allianse i NATO og valgte dermed side internasjonalt. Nord-Norge ble en flanke i vest. Forsvaret skulle bygges ut, men i nord kompliserte sovjet-russiske krigsgraver arbeidet. Sovjetiske kilder bekrefter at Sovjet ønsket å utnytte krigsgravene til spionasje. Samtidig ville landet holde minnet om de sovjet-russiske krigsfangene levende i den norske befolkningen.

Oppsummert gikk utviklingen av samlingen av de sovjet-russiske krigsgravene, i samme tempo som andre nasjoners samling av graver. På grunn av den kalde krigen ble kommunikasjonen om krigsgravene vanskeligere mellom myndighetene i Norge og Sovjet, men dialogen gikk sakte framover. Norske militære myndigheter ble stadig mer kritisk til inspeksjonene ved ”militært utsatt område”. Til slutt var økonomi det momentet som gjorde at avgjørelsen tok tid, både prisen for arbeidet og hvem som skulle betale, Norge eller Sovjet. Bruddet i denne utviklingen skjedde i juni 1951, ved at Sovjet-Russland plutselig sto klar til å gjøre sammenflytningene selv. Norge ble redd for konsekvensene. Tross tidligere forsiktighet,

⁴²⁷ Vinsrygg 1996:85

⁴²⁸ Vinsrygg 1996:85

som ved baseerklæringen etter NATO-inngåelsen, brøt Norge sin tidligere diplomatiske praksis, og vedtok og satte i verk Operasjon asfalt i all hast. Dermed startet ikke Operasjon asfalt i 1948 som det hevdes, men i juni 1951.

Kan Aleida Assmanns tilnærming til glemsel brukes for å klargjøre og rydde i fremstillingene om Operasjon asfalt?

Den første glemselstypen kaller Assmann automatisk, biologisk glemsel. Altså naturlig glemsel. Var den naturlige glemselen en viktig del av utviklingen etter andre verdenskrig i Norge? Var det naturlig at krigsfangene ble glemt etter at de ble sendt hjem?

Rett etter frigjøringen var det god stemning mellom lokalbefolkningen og de frigitte krigsfangene. Flere markante skikkelser i ulike politiske partier ble medlem av vennskapsforeningen mellom Norge og Sovjetunionen ”Sambandet Norge-Sovjetunionen”. Det var mange døde krigsfanger og myndighetene i lokalsamfunnene tok ansvar og fikk samlet og gravlagt mange i innvidd jord. Dette skjedde blant annet i Saltdal, der sognepresten uttrykte at det var et ”nifst og uhyggjeleg arbeid” men det var likevel med glede at ”ein soleis får gjere desse menneskje den siste teneste og føre deira jordiske etterlevdver i kristna jord.”⁴²⁹ Tidlig på høsten 1945 var alle krigsfangene sendt til sine hjemland. Befolkningen i Norge hadde mye annet å fokusere på. Ved at folk hadde bidratt med å reise minnesmerker og få de døde i innvidd jord, var det kanskje naturlig at minnet om krigsfangene svant. Det ser ut som om den naturlige glemselen var en del av utviklingen etter andre verdenskrig i Norge, og ble forsterket av at krigsfangene ikke lenger var tilstede i landet. Den sovjetiske politikken bidro til at det var vanskelig å vedlikeholde kontakten folk hadde fått med de tidligere krigsfangene. Fysiske spor bidro til opprettholdelsen av minnet, men også sporene svant med tiden, noen naturlig og noen unaturlig, når det kom til Operasjon asfalt. Men ikke alle glemte, mange minneagenter rundt omkring på lokale steder glemte ikke krigsfangene. Det nye verdenskartet, der Sovjet gikk fra alliert til fiende, gjorde nok at mange av minneagentene beholdt minnene for seg selv.

Hva så med det Assmann kaller forvaringsglemsel? Ble sporene og dokumentene etter Operasjon asfalt arkivert og glemt bort, men ikke fjernet, slik at da noen så etter dem, var de ikke lenger glemt? Var Operasjon asfalt ”en av etterkrigstidas mest ukjente kapitler” fordi ingen hadde sett etter sporene? Kan forskjellen på erindringen lokalt og nasjonalt forklares ut fra tilgangen på spor etter krigsfangene og Operasjon asfalt?

⁴²⁹ Fjermeros 2013:14

Dokumentene etter Operasjon asfalt ligger i hovedsak i arkivet til Krigsgravtjenesten, og er tatt vare på. Dette arkivet har i stor grad fått stå i fred helt til de siste ti årene, da sporene igjen kom i bruk og Operasjon asfalt tok steget tilbake inn i den nasjonale bevisstheten. Dette kan sees som et tegn på at forvaringsglemsel har forekommet. Lokalt oppsto fokuset på krigsfangene og krigsfangegravene tidligere enn på nasjonalt plan. En forklaring kan være sporene etter krigsfangene som har eksistert rundt omkring, blant annet minnesmerker. Men at krigsfangegravene og noen av minnesmerkene ble flyttet bort, gjorde at det ble færre spor etter krigsfangen som kunne brukes til å minnes.

Den tredje glemselen er selektiv glemsel og omhandler betydningen av erindringsrammen. Hvordan var samfunnets erindringsramme for krigsfangene? Ble den endret med Operasjon asfalt? Hadde den kalde krigen noe å si for hva som ble husket?

Hva som huskes og hva som ikke huskes er avhengig av kommunikasjonsreglene til den sosiale gruppen man tilhører. Minnet om de sovjet-russiske krigsfangene falt utenfor det norske samfunns erindringsramme. Da rammen ble endret, kunne erindringene om de sovjet-russiske krigsfangene komme fram i lyset. Med den kalde krigens slutt, ble samfunnets erindringsramme endret. Arkivtilgangen forbedret seg både ved stadig oppheving av klausuler⁴³⁰ og ved at arkivene i Sovjet ble åpnet for forskere. Erindringsrammen for krigsfangene ble altså endret med den kalde krigen, noe Operasjon asfalt bidro til, selv om jeg har ikke funnet noe i kildene som tilsier at intensjonen ved Operasjon asfalt var å endre minnet om krigsfangene. I ulike lokalsamfunn har det vært gjennomført markeringer til minne om krigsfangene, for eksempel i Steigen og Harstad. På disse stedene har det vært minneagenter som har holdt liv i minnet om krigsfangene, uten å være avhengig av politiske bånd til Sovjet via NKP. Men det er symptomatisk at også disse minnesmarkeringene startet utover 1980-tallet, da den kalde krigen nærmet seg slutten. Markeringene signaliserte likevel en begynnende endring i samfunnets erindringsramme. I den nasjonale fortellingen var ikke samfunnet klar før opptil flere tiår senere, slik eksemplet med Rana Blads artikler i 1987 viser. Mye i fortellingen om Operasjon asfalt og krigsfangene kan altså forklares ved hjelp av den selektive glemselen.

Straffende og undertrykkende glemsel er den fjerde formen for glemsel. Sprengte Arntzen minnesmerker på grunn av at han hadde fått ordre om det? Fikk regjeringen beskjed fra høyere hold i NATO om å fjerne minnet om fienden? Var regjeringen så redd for

⁴³⁰ På grunn av antall år etter krigen.

erstatningskrav fra Sovjet at den ville fjerne krigsfangegravene fra infrastrukturen fangene hadde bidratt til å realisere?

Jeg har ikke funnet noe i kildene som tilsier at kaptein Arntzen fikk ordre om å sprengne minnesmerker for å fjerne minnet om krigsfangene. Derimot tyder kildene på at kaptein Arntzen fjernet dem som en del av jobben med vedlikehold. Men uansett hva som var intensjonen med sprengningene, ligger restene etter monumentene der og minner oss både om krigsfangene, kald krig og drakampen om minnet etter dem. Det er heller ingenting i kildene som tyder på at norske myndigheter fikk beskjed fra NATO om hvordan krigsfangegravene skulle håndteres. Det finnes derimot kilder fra CIA som sier at Norge handlet på egen hånd i denne saken. Men Norges inntreden i NATO og Forsvarets oppbygging i Nord-Norge, virket inn på den raske beslutningen om sammendragningen av de sovjet-russiske krigsfangene. I forhold til krigsfangenes arbeidsinnsats og bidrag til moderniseringen av Norge, fikk Gravkommisjonen beskjed fra regjeringen om ikke å oppgi informasjon som kunne brukes til å beregne antall arbeidstimer. Men ingenting tyder på at dette var et moment i arbeidet med Operasjon asfalt. Den fjerde glemselen har altså ikke en rolle i fortellingene om Operasjon asfalt og krigsfangene, bortsett fra påstander om at glemselen som politiske maktmiddel ble brukt. I arkivet etter biskopen i Hålogaland kan det se ut som om dokumenter mangler. I begynnelsen av oktober 1951 var det visitas på Tjøtta. Ingenting om Operasjon asfalt, eller sammendragning av krigsgraver er nevnt verken i programmet eller visitasrapporten. Jeg undres over at det under befarings av alle kirkegårdene i menigheten ikke nevnes at det snart skal komme 8000 lik som skal begravnes i nærheten. Mangelen på omtale kan skyldes at Operasjon asfalt var en hemmelig militær operasjon. At myndighetene valgte å gjennomføre operasjonen med preg av hemmelighet og lite åpenhet, har bidratt til konspirasjoner og spekulasjoner.

Den femte formen for glemsel er defensiv og kompliserende glemsel. Kan defensiv og kompliserende glemsel brukes for å forklare diskursen om Operasjon asfalt? Var det snakk om gjerningsmenn med behov for å fjerne skyld?

Det har blitt hevdet at myndighetene har opptrådt som forbryter og brukt stillhet for å fjerne sin skyld. Det finnes imidlertid ingenting i kildene som tyder på det. For eksempel tok forsvarsminister Hauge ansvar for Operasjon asfalt i Den utvidede utenriks- og konstitusjonskomiteen. Dialogen her var ikke offentlig, men de ulike politiske partiene på Stortinget var representert. Men et tilfelle der defensiv og kompliserende glemsel kan sies å ha vært til stede, er i forbindelse med krigsfangenes arbeidsinnsats. De tre formene for stillhet som må virke for å beskytte forbrytelsen er fra forbryteren, offeret og omgivelsene.

Myndighetene i Norge var som sagt nøye på at arbeidsinnsatsen til krigsfangene ikke skulle oppgis. Krigsfangene har ikke framstilt erstatningskrav og samfunnet har vært stille om at vi fortsatt nyter godt av krigsfangenes innsats på for eksempel Nordlandsbanen og E6. Og for noen krigsfanger, var dette det siste de gjorde i livet. De siste årene har det vært tegn på at stillheten rundt krigsfangenes arbeidsinnsats brytes. For eksempel forskning gjort ved hjelp av det nevnte Organisasjon Todt-arkivet bidrar til det.

Tabula rasa eller konstruktivistisk glemsel er den sjette glemselen. Hvordan kom dette eventuelt til uttrykk i Norge etter andre verdenskrig? Kan denne formen for glemsel bidra til å forklare hvorfor erindringen om krigsfangene ble svekket?

Krigen hadde skapt mange såre og traumatiske minner, både individuelle og kollektive. For mange var det behov for å glemme for å kunne gå videre i livet. Det var ulike grunner til å glemme. For noen var årsaken ubehaget etter traumatiske opplevelser, for andre gjaldt det å slippe fokus på det de hadde gjort under krigen, som å tjene gode penger på handel med okkupasjonsmakten. I forhold til krigsfangene hadde befolkningen behov for å glemme lidelsene de hadde vært vitne til, for å kunne starte hverdagslivet igjen, et hverdagsliv som innebar en ”vilje til gjenreising og samling om jøssingenes klasseløse (sosial-) demokrati”, som Eriksen formulerer det.⁴³¹ Alle skulle bidra til det moderne norske etterkrigssamfunnet, og synder gjort og sett under krigen var det godt å glemme. Konstruktivistisk glemsel kan forklare en svekket erindring om krigsfangene, i form av at krigsfangene var en del av krigen som man nå ville glemme og gå videre fra. Speiderne som gikk over Saltfjellet tidlig på femtitallet påpekte tendensen til å glemme krigsfangene på denne måten og advarte mot å la det skje.

Sjuende og siste glemselsform er terapeutisk glemsel. Hvordan trer dette fram i forbindelse med Operasjon asfalt? Er det på tide å gå videre for å oppnå anerkjennelse, eller har vi allerede gått videre? Har krigsfangene anerkjennelse, og har arbeidet de utførte fått anerkjennelse?

Da krigen var over, ble landsvikoppjøret gjennomført i Norge og Nürnbergprosessene internasjonalt. Det kan sees på som et forsøk på terapeutisk glemsel: Å få frem hva som hadde skjedd, for så å kunne bearbeide det og gå videre. Men prosessene tok bare for seg noen sider ved krigen, og kan oppfattes som en terapeutisk nasjonal glemsel. For folk generelt har konstruktivistisk glemsel opptrådt oftere enn terapeutisk glemsel, fram til den senere tid. I forhold til krigsfangene har forskerne vært gjennom den første fasen, der man

⁴³¹ Eriksen 1995:163

husker og tar stilling til fortiden. Det har stadig kommet mer forskning om de sovjet-russiske krigsfangene. Den kalde krigens slutt har endret den internasjonale situasjonen og ført til at sikkerhetsmessige hensyn ikke lenger har så mye å si, slik at blant annet arkivtilgangen er lettere. I forhold til Operasjon asfalt er vi inne i det første steget i terapeutisk glemsel. Prosjekter som ”Jernbanebygging i Nordland under andre verdenskrig, Sovjetiske krigsfangers fangenskap og tvangsarbeid” og denne oppgaven er eksempler på det og svarer på behovet for å vite mer om hva som skjedde rundt Operasjon asfalt og hvem lederen kaptein Arntzen egentlig var. I forhold til krigsfangenes arbeidsinnsats er vi også inne i dette første steget, der det forskes på arbeidet som ble gjort gjennom krigen og hvem som utførte hva. Forhåpentligvis kommer vi til steg to, der krigsfangene kan få anerkjennelse for det arbeidet de gjorde. Kanskje kan kravet til de sosiale agentene på Mo fra slutten av 1980-tallet, bli innfridd? De krevde erstatning til krigsfangene for arbeidet de utførte, som vi fortsatt nyter godt av.

Kan Operasjon asfalt betraktes som et forsøk på å glemme de sovjet-russiske krigsfangene? Fortellingene om Operasjon asfalt og krigsfangene preges mest av selektiv glemsel. Ved at norske myndigheter gjennomførte Operasjon asfalt med fjerning av lik og minnesmerker, bidro de til å svekke minnene om krigsfangene i den nasjonale fortellingen om krigen. Den kalde krigen var en årsak til at krigsfangene falt utenfor samfunnets erindringsramme. Uansett intensjon var konsekvensen at staten bidro til et svekket minne om krigsfangene, men at oppgjøret med dette sviket paradoksalt nok gir krigsfangene sin fortjente oppreisning og oppmerksomhet.

I prosjektet ”Jernbanebygging i Nordland under andre verdenskrig, Sovjetiske krigsfangers fangenskap og tvangsarbeid” går det fram av prosjektskissen at det fra russisk side er viktig å få frem arbeidet som de sovjet-russiske krigsfangene utførte. ”Mange av fasilitetene reist av sovjetiske krigsfanger under andre verdenskrig, er fortsatt i bruk og bidrar til hverdagslivet til det norske folk.”⁴³² Det er å håpe at prosjektet lykkes med å ta vare på minnet om krigsfangene, krigsfangeleire og krigsfangenes arbeidsinnsats i Nordland. Når vi kjører på E6 eller sitter på toget langs Nordlandsbanen, kan kanskje en påminnelse om at krigsfangene bygde opp infrastrukturen i Nordland, få oss til å reflektere også over dagens verdensbilde?

⁴³² Utkast til konseptnotat ”Jernbanebygging i Nordland under andre verdenskrig, Sovjetiske krigsfangers fangenskap og tvangsarbeid” 28.11.2016, side 2

Litteraturliste og kilder

Assmann, Aledia: *Formen des Vergessens*. Göttingen 2016. Wallstein Verlag.

Abraham, Ole-Jacob: ”Russarfangane – mytar, fakta og nyansar”. *Historisk tidsskrift* Bind 88, nr. 2 (2009): 293-306

Bernstein, Seth: ”Burying the Alliance: Interment, Repatriation and the Politics of the Sacred in Occupied Germany” i *Journal of Contemporary History*, Vol. 52(3). (2017):710-730.

Berg, Johan Helge og Vollan, Olav: *Fjellkrigen 1940. Lapphaugen-Bjørnefjell*. Trondheim 1999. Wennbergs Trykkeri.

Bones, Stian: *I oppdemningspolitikens grenseland. Nord- Norge i den kalde krigen 1947-70*. Tromsø 2007. Avhandling for graden Doctor Artium. Institutt for historie. Det samfunnsvitenskapelige fakultet. Universitetet i Tromsø.

Bones, Stian: ”Krig, frigjøring og minne. Kampen mot Nazi-Tyskland i norsk-sovjetiske relasjoner” i Fagertun, Fredrik (red.): *Krig og frigjøring i nord*. Stamsund 2015. Orkana Akademiske.

Dahl, Hans Fredrik: *Krigen som aldri tar slutt. Én historie – mange fortellinger*. Oslo 2017. Aschehoug.

Digre, Kari: ”Operasjon asfalt” i *Menneske og miljø i Nord-Troms. Årbok 2002*. Riddu Riddu Festivála 2002. Kvængstrykk.

Drost, Uffe: ”Sovjetiske minnesmerker over russere som døde i Nordland under 2. verdenskrig” i *Årbok for Rana 2002*. Mo i Rana 2002. Rana historielag.

Drost, Uffe: ”Sovjetiske minnesmerker over russere som døde i Nordland under 2. verdenskrig. En oppfølging fra ”Årbok for Rana 2002”” i *Årbok for Rana 2003*. Mo i Rana 2003. Rana historielag.

Eidsaune, Thor Helge: ”Gjenreisningen av krigsfangemnesmerket på Hjartåsen” i *Årbok for Rana 2003*. Mo i Rana 2003. Rana historielag.

Eidsaune, Thor Helge: ”Kirkegårdskrigen 1951” i *Årbok for Rana 1999*. Mo 1999. Rana Museums- og Historielag.

Elever i 6. og 7. klasse ved Neverdal skole i Meløy kommune: *Nært på Neverdal i krigsårene 1940-1945*. Mosjøen 2012. Meløy Historielag.

Ellefsen, Arild Steen: ”Russefanger, repatrieringen og Hestbrinken krigskirkegård” i *Saltdalsboka 1986. Årbok for Saltdal*. Bodø 1986. Nordland Boktrykkeri.

Eriksen, Anne: *Det var noe annet under krigen. 2. verdenskrig i norsk kollektivtradisjon*. Oslo 1995. Pax Forlag A/S.

Eriksen, Knut Einar og Pharo, Helge Øystein: *Kald krig og internasjonalisering 1945-1965*. Oslo 1997. Universitetsforlaget.

Fjermeros, Halvor: *Med lik i lasten. Operasjon Asfalt – de sovjetiske massegravenes skjebne i Norge*. Oslo 2013. Spartacus forlag.

Fleischer, Carl Gustav: *Efterlatte papirer*. Tønsberg 1947. Tønsbergs aktietrykkeris forlag.

Flo, Idar (red): "Norske aviser fra A til Å" Bind 4 i Dahl, Hans Fredrik (red): *Norsk presses historie 1660-2010*. Oslo 2010. Universitetsforlaget.

Foucault, Michel: *Diskursens orden*. Oslo 1999. Spartacus Forlag A/S

Gedde-Dahl, Rasmus: "Sovjetunionen og Norge 1949-1955". Oslo 1997. Hovedoppgave i historie. Universitetet i Oslo.

Godske, C.L.: *Norge på langs: Roverstafetten 1951, Lindesnes-Nordkapp*. Bergen 1952. J.W. Eides forlag.

Grønmo, Sigmund: *Militære meninger. Interesser og holdninger blant norske offiserer 1918-1970*. Oslo 1975. Universitetsforlaget.

Henriksen, Kjetil, Weber, Sindre, Brazier, Eirik: *Norske krigsdekorasjoner. For innsats under andre verdenskrig*. Oslo 2017. Dreyer forlag.

Hjeltnes, Guri (red): "Imperiet vakler 1945-2010" Bind 3 i Dahl, Hans Fredrik (red): *Norsk presses historie 1660-2010*. Oslo 2010. Universitetsforlaget.

Holtmark, Sven G.: *A Soviet Grab for the High North? USSR, Svalbard, and Northern Norway 1920-1953*. (Forsvarsstudier 7/1993). Oslo 1993. Institutt for forsvarsstudier.

Holtmark, Sven G. (red): *Naboer i frykt og forventning. Norge og Russland 1917-2014*. Oslo 2015. Pax forlag.

Holtmark, Sven G. (red): *Norge og Sovjetunionen 1917-1955. En utenrikspolitisk dokumentasjon*. Otta 1995. J.W. Cappelens forlag a.s.

Jacobsen, Tor: *Smeltedigelen. Den dramatiske historien om jernverksbyen Mo i Rana*. Oslo 1988. Gyldendal norsk forlag.

Kjeldstadli, Knut: *Fortida er ikke hva den en gang var*. Oslo 1999. Universitetsforlaget.

Knutsen, Bjørn: ”Erindringen omkring de østeuropeiske krigsfangene i Norge. En drøfting av realhistorie versus erindringshistorie med vekt på historisk bevissthet og kollektiv erindring”. Bergen 2001. Hovedfagsoppgave i historie. UiB/HiB

Krohn-Hansen, Wollert: *Den brente jord. Dagboksoptegnelser fra krigen og kirkekampen i Nord-Norge*. Oslo 1945. Forlaget av H. Aschehoug & co

Njølstad, Olav: *Jens Chr. Hauge – Fullt og helt*. Oslo 2008. Aschehoug

Ording, Arne (red): “De russiske krigsgraver i Norge”. *Internasjonal politikk* 5, nr 6 (1951):191-192

Otto, Reinhard: ”Cemeteris of Soviet Prisoners of War in Norway”. *Historisk tidsskrift* Bind 90, nr. 4 (2011): 531-557.

Ottosen, Kristian: *Nordmenn i fangenskap 1940-1945*. Oslo 1995. Universitetsforlaget.

Pedersen, Gunnar: *Militær motstand i nord 1940-45: jakten på Tirpitz, Arnøytragedien, operasjon MARTIN og SEPALS*. Tromsø 1982. Universitetsforlaget.

Pedersen, Gunnar, i Christensen, Pål: *Ishavsfolk, arbeidsfolk og fintfolk: 1900-1945*. Tromsø kommune 1995.

Rotihaug, Ingunn: ”For fred og vennskap mellom folkene” *Sambandet Norge-Sovjetunionen 1945-70*. (Forsvarsstudier 1/2000). Oslo 2000. Institutt for forsvarsstudier.

Ruud, Jørn W.: ”Erindringen om andre verdenskrig i Finnmark og Nord-Troms”. Bergen 2008. Masteroppgave i historie. Høgskolen i Bergen – Universitetet i Bergen.

Rønnebu, Finn: *Et skammens eventyr. Det tyske jernbaneprosjektet i Nordland – fanger, okkupanter og lokalbefolkning*. Sandnes 2017. Commentum forlag.

Rønnebu, Gaute Lund: ””En ualminnelig vemmelig sak” Opinionens reaksjoner på Operasjon Asfalt i 1951”. Bodø 2014. Masteroppgave i historie. Universitetet i Nordland.

Slottemo, Hilde Gunn: ”Kamp om kontroll. Kald krig og kommunisme i Rana”. *Arbeiderhistorie* 12, (2008): 316-333.

Stugu, Ola Svein: *Norsk historie. Etter 1905*. Oslo 2015 (2. opplag). Det Norske Samlaget.

Soleim, Marianne Neerland: ”Operasjon asfalt” *Kald krig om krigsgraver*. Stamsund 2016. Orkana Akademiske.

Soleim, Marianne Neerland: *Slavearbeiderne fra øst. Sovjetiske krigsfanger i Norge 1941-45*. (Forsvarsstudier 5/2005). Oslo 2005. Institutt for forsvarsstudier.

Steffenak, Einar Kr.: ”De russiske krigsfanger i nord, forspill, repatriering og etterspill” i *Årbok for Rana 2002*. Mo i Rana 2002. Rana historielag.

Streit, Christian: *Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941-1945*. Bonn 1991. Verlag J.H.W. Dietz Nachf.

Thorheim, Eiliv: ”Krigsgraver” i Kibsgaard, Ørnulf (red.): *Årbok for Helgeland 1995*. Mosjøen 1995. Helgeland Historielag.

Traavik, Eirik: ”Local implications, international motivations: Operation Asphalt and the Soviet-Norwegian relationship, 1951”. London 2012. MSc Theory and History of International Relations. LSE

Ustvedt, Yngvar: *Velstand – og nye farer. ”Det skjedde i Norge”. Bind 2, 1952-61*. Oslo 1979. Gyldendal norsk forlag.

Vinsrygg, Laura: ”Krigskyrkjegarden” i *Saltdalsboka 1996*. Bodø 1996. Saltdal kommune.

Wilberg, Janne: ”Den farlige historien er den som forties” i *Krigens minner. Årbok 2016*. Oslo 2016. Fortidsminneforeningen

Winther, Jay: *Remembering war. The Great War Between Memory and History in the Twentieth Century*. New Haven London 2006. Yale University Press.

Aas, Steinar: ”Cold War era silence. The movement of the graves of Soviet prisoners of war in northern Norway” i Dessingué, Alexandre og Winter, Jay: *Beyond Memory. Silence and the Aesthetics of Remembrance*. New York 2016. Routledge Taylor & Francis Group.

Aas, Steinar: ”Minnepolitikk i endring – minnekulturen i og rundt Narvik 1940” i *Flerstemte minner Stavanger*. Stavanger 2010. Hertervig akademisk forlag.

Aas, Steinar: ”Norwegian and Soviet/Russian World War II Memory Policy During the Cold War and the Post-Soviet Years” i *Acta Borealia*, (2012):1-24

Trykte kilder og utredning:

NOU 1990:7 *Forsvarets arkiver*. Forsvarsdepartementet. Oslo 1990. Forvaltningstjenestene statens trykningskontor.

Nordland Arbeiderblad 13.06.1951

Tidsskriftet Samband 3. årgang, nummer 3. November 1951

Øst-Finnmarken 1948-1951

Internettressurs:

Aftenposten.no:

- ”Oslo-pressen 08.05.1945,” Aftenposten 10.05.2018 (lest).
http://mm.aftenposten.no/2015/05/1945-sider/1945_05_08_A_Oslo-Pressen_Morgen_Side-0001.pdf
- Letvik, Håkon. ”Utøya-naboer kritiske til nytt forslag om minnested: – Rettssaken går som planlagt,” Aftenposten.no. 09.02.2017
<https://www.aftenposten.no/kultur/i/8drQW/Utøya-naboer-kritiske-til-nytt-forslag-om-minnested--Rettssaken-gar-som-planlagt>

Arkivportalen

- ”Krigsgravtjenesten,” Arkivportalen.no. 26.04.18 (lest)
<http://www.arkivportalen.no/side/aktor/detaljer?aktorId=no-a1450-01000001369981>

Barents Secretariat

- ”Om oss,” Barents.no. 08.05.2018 (lest) <https://barents.no/nb/godt-naboskap-lonner-seg>

CIA

- CIA, “Electronic Reading Room” 17.04.2018 (Lastet ned)
<https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP79S01060A000100240001-8.pdf>
- CIA, “Electronic Reading Room” 17.04.2018 (Lastet ned)
<https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP79R00904A000100020007-4.pdf>

Forskning.no:

- Laadegård, Isak. ”Sovjetiske krigsfanger ikke lenger navnløs,” Forskning.no. 10.02.2012 <https://forskning.no/andre-verdenskrig/2012/02/sovjetiske-krigsfanger-ikke-lenger-navnlose>

Polarbanen.no

- Bjerkli, Harry. ”Vi ofret våre liv,” Polarbanen 10.05.2018 (lest).
<http://polarbanen.no/Polarbanen/slaveanlegget/Slaveanlegget/Innledning.html>

Regjeringen.no:

- Kulturdepartementet. “Arkiv” St.meld. nr 7 (2012-2013). Oslo. Kulturdepartementet, 2012. 07.05.18 (lest).
<https://www.regjeringen.no/contentassets/8c6e9a91aa6d488580c8f1f76563fb52/nn-no/pdfs/stm201220130007000dddpdfs.pdf>
- Kulturdepartementet. ”Vedlikehold av krigsgraver i Norge” Kulturdepartementet. Høringsnotat august 2014.
<https://www.regjeringen.no/contentassets/f58f78a6700646dea65a4a7618789bf0/vedlikehold-av-krigsgraver-hoeringsnotat.pdf>
- Kulturdepartementet. ”Gravene” 06.02.2018. <https://www.regjeringen.no/no/tema/tro-og-livssyn/gravferd/innsiktsartikler/krigsgraver/gravene/id2550357/>

Sovjetiske-krigsfanger.no

- Stokke, Michael. Sovjetiske krigsfanger, sivile og frivillige i Norge 1941-1945. 10.08.2018 (lest). <http://www.sovjetiske-krigsfanger.no/index.htm>

Statistisk sentralbyrå, www.ssb.no

Store norske leksikon, www.snl.no

Stortinget

- Stortingsarkivet, Den utvidede utenriks- og konstitusjonskomité (DUUK) 1946-1965. 28.06.2017. <https://www.stortinget.no/no/Stortinget-og-demokratiet/Historikk/Lukkede-moter/den-utvidede-utenriks--og-konstitusjonskomite-1946-1965/>
- Forsvarsdepartementet. "Innstillinger til Odelstinget samt beslutninger av Odelstinget og Lagtinget" Innst. O. IV A 1950. Oslo, Forsvarsdepartementet, 1950. 10.05.2018 (lest) https://www.stortinget.no/no/Saker-og-publikasjoner/Stortingsforhandlinger/Lesevisning/?p=1950&paid=6&wid=b&psid=DI_VL1116&pgid=b_0301

Teknisk museum:

- "Grossraum Tvangsarbeid i Norge under 2. verdenskrig," Teknisk museum.no 08.05.18 (lest) <https://www.tekniskmuseum.no/grossraum>

VG.no

- "Tysfjordsaken øker kraftig i omfang," Verdens Gang 01.11.16 <https://www.vg.no/nyheter/innenriks/i/d3zvJ/tysfjordsaken-oeker-kraftig-i-omfang>
- Thjømøe, Silje Løvstad. "Da regjeringen fikk krigsminnesmerker sprengt." VG. 14.08 2016 http://pluss.vg.no/2016/08/14/2503/2503_23762163

Utrykte kilder:

Westlie, Bjørn: "Krigsfangene og pressen." Bidrag til arbeidsgruppen for mediehistorie ved Norsk medieforskerlags konferanse i Kristiansund 18.-19. oktober 2012.

Utkast til konseptnotat "Jernbanebygging i Nordland under andre verdenskrig, Sovjetiske krigsfangers fangenskap og tvangsarbeid". 28. november 2016

Arkiv:

Riksarkivet

- Krigsgravtjenesten (KGT), RAFA-2018, Da/ eske 1, 23-33, 38-39, 52
Db/ eske 1, 5, 19, 31
- Distriktskommando Nord-Norge (DKN), RAFA-2510, eske 316
- 2. arkivdel RAFA-2510, Da/ eske 102, 111, 117, 120, 127, 145, 166, 209
Db/ eske 305, 348
- Utenriksdepartementet (UD), S-2259, eske 3708-3710
- Forsvaret, Forsvarsstaben, Ra/RAFA – 4424/Z/L0001
- Forsvarsministerens arkiv, eske 1-4, Journalbok 1948-51
- Forsvarsdepartementet, avdeling FD I, RAFA-1220 /Dgc-764, /Dga-801, /Dcb-730,
/Ddc-741, /Dgb-759, /Dfb-752,
/Dfc-756
- Feltpresttjenesten (FP), RAFA-2012, Bba/0001-2, Eea/0026, Da/200, Dc/303
- Generalintendanten, RAFA- 6633/Fa/178
- Forsvarsdepartementet, FST, RAFA-5018/P/28
- Forsvarsdepartementet, RAFA-1232 Det sentrale granskningsutvalg for å granske befalets holdning/innsats under krigen 1940-1945, eske 94.
- Forsvarsdepartementet, Kongelig resolusjon, 4. januar 1952
- Rygge hovedflystasjon, RAFA-2298, Pd22
- Statsministerens kontor (SMK), S-1005/N-001, /Aa-5-7, /Db-130
- Privatarkiv etter Jens Christian Hauge, PA-1299, Njøsstad-avleveringen, mappe 19,
27, 45, 66-69, 72, 74, 77, 81, 84, 78-80,
88, 89, 91-96, 120-124, 201, 228,
- Nasjonal samling (NS): Medlemsregister
- Bok: Militærkalender for den Norske hær 1939

Statsarkivet i Tromsø

- Biskopen i Tromsø stift Hålogaland/Nord-Hålogaland bispedømme,
- eske 57-62, 224, 273, 291, 299, 309, 310, 332, 510
- brevjournal 127, 129,
- eske 451, mappe 8
- Ny katalog: Bb L0003

Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek

- Norges Kommunistiske Parti (NKP), AAB/ARK- 1100/ Ae-0004, D-0006, D-0014,
D-0016-17, D-0019-21, D-0025,
D-0038-39, D-0044, Da -0002,
Da-0012, Da-0022, Da-0024-25,
Da-0030, Da-0035, E-001,
F-0001, F-0003,